

Lengyel András

„Európa utolsó nomádjai”

A cigány nép Tömörkény írásaiban

Bari Károlynak

1

Tömörkény István életművének néprajzcentrikus értelmezése kétségkívül leszűkíti az oeuvre irodalmi értelmezhetőségét, pusztán az „etnográfiai hitel” íróját láttatja abban az alkotóban, aki – tematikája ellenére – beállítódása és habitusa szerint valójában Krúdyval tart mélyebb rokonságot. Az értelmezésnek ez a leszűkítő, néprajzos iránya mégsem teljesen terméketlen. Tömörkény írói világa oly mértékben épül az őt körülvevő szociokulturális világ, mindenekelőtt a „vízenjárók és kétkézi munkások” világa megjelenítésére, s szövegalakítási gyakorlata oly mértékben tárgyias kiindulású, hogy az életmű, ha akarjuk, néprajzi dokumentációként is haszonnal forgatható. Szövegeiben a néprajzi elemek mint a szövegszerveződés referenciális „állványzatának” elemei vannak jelen. S kétségtelen, ha ezt a megközelítést csak az egyik lehetséges részmegközelítésként kezeljük, nem pedig – ahogy szinte máig elég széles körben megszokott – az egyedül lehetséges interpretációs lehetőségként, az így nyerhető „adalékok” egyáltalán nem érdektelenek. A Tömörkény-szövegek „néprajzi” elemei önmagukban, a szövegből kiemelve egy lehetséges szociológia építőkövei, adalékai, s ezek az elemek csak az életmű egészében lesznek az irodalmi indítékú szövegszerveződés kiindulópontjai, az „állványzat”, amelyen – kognitív értelemben – a szövegvilág fölépül. De ennek az „állványzat”-nak az ismerete retorikai összefüggésben is nélkülözhetetlen. Ha ugyanis ezt nem ismerjük, csupán retorikai alakzatok élettelen sorjázásaként fogható föl az, ami – a szerzői szándék és az irodalmi sikerülés szerint egyaránt – irodalmilag alakított „élet”, s ami a szövegben „élet” és figurális alakzat szétszakíthatatlan, „természetes” egységeként létezik.

Mindazonáltal az etnográfiai megközelítés egyáltalán nem veszélytelen eljárás. Részben azért, mert néprajzként, néprajzi konstrukcióként rögzítheti azt, ami annál jóval több, gazdagabb és (metafizikai értelemben) mélyebb, részben azért, mert még ezt az „életanyagot” is egy szűkös, „etnográfusi” nézőpont igényeihez igazítja, s nem veszi észre, hogy a Tömörkény szövegeiben megjelenő életvilág milyen gazdag, sőt mennyivel gazdagabb, mint interpretátorai érzékenysége. Az utóbbi veszély valódiságát mutatja, hogy a Tömörkény-szövegeket voltaképpen csakis a szegedi és a Szeged vidéki magyar parasztság etnográfiai forrásaként hasznosították, jóllehet egy sor más nációról is értelmes adalékok nyerhetők ki a szövegekből. Márpedig az író etnikai érdeklődése és tájékozottsága lényeges mozzanat: nemcsak mennyiségi kérdés, hanem az életmű jellegét is alakító minőségi összefüggés. Az a tény például, hogy a különböző Tömörkény-szövegekben megjelenik a korabeli, soknemzetiségű Magyarország egyik számottevő súlyú, de mindmáig nem teljesen integrált népessége, a cigányság, önmagában is figyelemre méltó fejlemény. S szögezzük le mindjárt, nemcsak azért, mert a magyarországi cigányság történeti néprajza nyer ezzel hasznosítható adalékokat, hanem azért is, mert – ha jól olvasunk – az alapnépesség cigánysághoz való viszonyának „reáltörténete” lesz világosabb – ugyanak-

kor átláthatóbbá válik magának Tömörkénynek a szociabilitás-eszménye is. Az ugyanis, hogy milyen társadalmat tart valaki jónak, ha tetszik, eszményinek, az – kimondatlanul is – kirajzolódik abból, ahogy a valóságos társadalom megoldatlan anomáliáiról beszél.

Márpedig a cigány nép története az osztálytársadalmi megoldatlanságok története. Jelzés a mélyebben fekvő, közvetlenül nem is mindig érzékelhető emberi viszonyok fölőrdatlan belső ellentmondásairól, aszimmetrikus tagoltságáról, egyensúlytalanságáról.

2

A magyarországi cigányság néprajzi tanulmányozása és leírása nagyjából Tömörkény István pályájának alakulásával párhuzamosan bontakozott ki. Wliscloczky Henrik, Herrmann Antal s mások kutatásai az 1890-es évekre értek be, értek el arra a szintre, hogy egy egységes, többé-kevésbé koherens cigányságkép összeállhasson, s ne csak néhány specialista magántudását alkossa. A *Pallas Nagy Lexikona* (amely – természetes avulása ellenére – máig a legjobb magyar készítésű általános lexikonunk) a *Cigányok* címszóban, kivált pedig a mellékletként adott *A cigányok életmódja, szokásai, hiedelmei* című terjedelmes összefoglalóban a kor legmagasabb szintjén foglalta össze mindazt, ami e népről tudható volt. A „téma” akkoriban persze egyébként is a levegőben volt, s a nagy statisztikai összeírás (1893) az államhatalom „érdeklődését”, valamiféle megoldást kereső igyekezetét is jelezte.

A cigány nép sajátos helyzetét, az európai sztenderdektől való (jól érzékelhető) távol-ságát már e nép önelnevezése, s a rájuk „kívülről” aggatott különböző nevek bonyolult hálózata is érzékelteti.

A cigányok – a hajdani lexikoncímszó szerint – „[m]agukat rom-nak (ember), néha kálo-nak (fekete) nevezik, s ezzel szemben parno (fehér) névvel illetnek minden nem-cigányt. A hazai vándorcigányok manus-nak (ember) is nevezik magukat, a nem-cigányt gadzsio-nak (gazda, paraszt), gyűléseken szinte-nek (társ) szólítják egymást.” „Az egyes népek különféle névvel nevezik a cigányokat. A legelterjedtebb a cigány név rokonsága. [...] A német: Zigeuner a cseh**ől** ered (cinkán), ez a magyar**ól** (cigány), a mi nyelvünkbe a rumén**ől** (cigánu), ebbe a bolgár**ól** (ciganin) jutott. E név Kelet-Európában és Olaszországban (ziganu) terjedt el, míg nyugaton és északon más neveket kaptak. Angliában Gipsy-nek (egyptus) nevezik őket. Régebbi spanyol nyelven Aegypciáno-nak, most Gitano-nak nevezik őket. Portugál nyelven Cigano. Franciaországban a Bohémiens (cseh) nevet adták nekik, mivel oda Csehországból kerültek és a magyar és cseh királytól nyert leveleket mutattak fel. A németalföldiek kezdetben Ungern-nek nevezték, mivel Magyarországról mentek oda, később ott, Dániában és Svédországban Tatern vagy Tatern (tatárok) és Heidenen (pogányok) volt a nevük, a finnknél Mustälainen (fekete). Nálunk néha Fáraó népének, Fáraó fiainak szokták őket nevezni, célzással állítólagos egyiptomi származásukra. Mária Terézia 1761. nov. 13. megtiltotta e nevek további használatát s helyükbe az újlakosok, újmagyarok, újparasztok elnevezést (németül Neubauer) rendelte el.” „A magyarban ezenkívül még purde-nak (meztelennek), dádé-nak (anya), more-nek (mro enyém) nevezik a cigányokat: az oláhok marmandénak (adj nekem kenyeret) és csóré-nek (szegény) csúfolják: az erdélyi szászok zigunj elnevezés mellett még Egypter-nek és Kortrás-nak is hívják: ez a cigány Kortorár (sátoros) szóból ered, mely ellentéte a Glettesore (nyelvben szegény) szónak, ahogy a sátorosok gúnyosan nevezik a letelepedetteket.” (IV: 361.)

A probléma lényege azonban, amelyet e névadási gyakorlat éppen csak jelez, de nem fed föl, a cigányok részleges társadalmi integrálatlanságából fakadt – s ez még a kortárs-kutatók eufemizáló megfogalmazásaiból is kitetszik: „Városi és falusi cigányaink már régóta szakítván hagyományaikkal és eredeti szokásaikkal, lassankint a polgáriasodott népek keretébe léptek be. Nincsenek már náluk »nemzetségi« viszonyok: családi állapotaik pedig legalább egész-

ben véve hasonlatosak azon nép szokásaihoz, melynek körében élnek: ellenben a sátoros cigányok mai napig is fenntartották a régi törzsekre és nemzetségekre való felosztást. Hazánk vándorcigány törzseinek (malija a. m. törzs: mall a. m. pajtás, barát) mindegyike külön-külön vajda alatt áll, és se házasság, se más szorosabb kapocs nem fűzi őket egymáshoz.” „[A] törzsek most [ti. az 1890-es években] kisebb csapatokban külön vándorolnak, s csak a zord évszak beálltával találkoznak a közös téli telepeken. Ilyenkor aztán hol barlangokban, hol primitív kunyhókban töltik a hideg tél napjait. A téli kunyhót (putri, kaliba) rendszeren valamelyik erre alkalmas falu végén v. annak közelében építik” (3.)

Mindez természetesen nem önmagában volt probléma. Ezt az archaikus szerveződést a környezethez, az integrációt elváró társadalomhoz való viszony tette nehezen kezelhetővé.

A „magyar” (önmagában is erősen tagolt, s éppen e tagoltsága révén konstituálódó) társadalom ugyanis, amely a cigány nép integrációs keretként kínálkozott, nem így szerveződött. Szerveződési elve is, szerkezete is, „kifelé” mutató jellege is egy egészen más jellegű társadalmat involvál. Az alapnépesség, és a körükben élő vagy velük alkalmas érintkező (s már korántsem egységes) cigány nép viszonya tehát szükségképpen potenciális konfliktusokban gazdag, alapvetően egyensúlytalan élethelyzetként rögzült. (A korabeli lapok tanúsága szerint e konfliktusok nemritkán rendészeti problémaként is jelentkeztek.) A nagy társadalmi távolság s az ad hoc érintkezés sem az integrációt (az „összeolvadást”), sem – az érintkezés nélküli – elkülönülést, a „másik” pusztá szemlélődésként való tudomásulvételét nem tette lehetővé. Két, vagy talán inkább három társadalmi formáció egyidejű, kényszerű „összezártsága” pedig az egyén számára, bármelyik térfélen élt is, csakis konfliktusos lehetett. A piacelv érvényesülését kizárólagos igényként működtető tőkeviszony (amely a századfordulóra már a régi patriarchális úr–paraszt-viszonyt is egyre erősebben átformálta Magyarországon is), az archaikuskeleti nomadizmus és a kettő közé szoruló, letelepedő, de integrálódni csak részlegesen, s csak speciális vonatkozásokban képes volt nomádok „átmeneti” életformája lényegét tekintve inkongruens volt. S mivel e viszonylatban a hatékony, tehát „uralkodó”, érdekeit és akaratát leginkább érvényesíteni képes reláció a tőkeviszony volt, a saját hagyományaiból kilépni nem tudó, vagy nem akaró, belsőleg is megosztott cigányság számára automatikusan csak az alávettség s a deformáció, a marginalizáltságba szorulás lehetősége maradt meg. S ezt a távolságot a tőkeviszony gyors ütemű kibontakozása inkább növelte, semmint csökkentette. A cigányság integrálódásának „hivatalos”, államilag is képviselt igénye így, a szubjektív szándékoktól függetlenül, éppen az integrálódás valóságos csatornáit nem tudta kialakítani. Részben az áthidalandó távolság, részben az „integrációt” igénylő alaptársadalom lényegét alkotó szigorú alávettségi mechanizmusok ereje, megkerülhetetlensége következtében. S ez, ha jól meggondoljuk, szükségképpen volt így. A „törzsi” – nomád – habitus szociálpszichológiai szempontból mint a realitáselvtől nem korlátozott, csupán a saját hagyomány által prefigurált ösztön szabadság uralma írható le. A (gazdasági) hatékonyság versus csak természeti erők által korlátozott „szabadság” közötti egyéni választás természetesen soha nem tiszta, nem steril logikai kérdés. A hatékonyság világa, jóllehet nélküli a mindenkinek kijáró igazi szabadság lehetőségét (még a tőketalajdonos sem szabad, „csak” privilegizált, s ez egy merőben más emberi realitás), a gazdasági hatékonyság eszményének általános elvvé válása következtében óhatatlanul maga alá gyűri a szabadságvágy „nemracionális” hordozóit. Legyenek azok „deviáns” művészek vagy „sátoros” cigányok. De persze ez az alávetés soha nem maradéktalan. A szabadságvágy ugyanis, ha él, oly erős, hogy teljesen földadni szándékosan sem lehet – igaz, erő híján, megőrizni sem lehet a maga „eredeti” tisztaságában. A szabadságvágy tehát deformálódik, eltorzul, átvált valami olyasmibe, ami már nem nevezhető szabadságnak, bár dinamikáját – bármily torz formában is – még ez az ösztönyszerű készítés

adja. Ám ez az elemi szabadságvágyat archiváló habitus, kiszolgáltatva a racionális hatékonysági elv versenyének, hordozóit tartós – s gyakorlatilag behozhatatlan – hátrányban rögzíti meg. E hátrányból kitörni pedig az egyén számára alig van lehetőség, voltaképpen csak a társadalmi emelkedés „cselédlépcsőit” nyílnak meg előtte – szolgálni az „erőseket” valamely speciális területen, valamely speciális módon. A cigányok és a nem cigányok egyénileg megélt viszonya tehát így, vagy mint a cigány népeség kényszerű alávettisége, vagy mint – a „túrhetőtől” a kriminalitásig terjedő – devianciája valósulhatott csak meg.

3

Tömörkény író s újságíró, majd – részben párhuzamosan – hivatásos (múzeumi) etnográfus volt, egy nagy néprajzi gyűjtemény megteremtője, de tudása önerőből szerzett, úgynevezett „autodidakta” tudás volt. S néprajzi érdeklődése nem a specialista érdeklődése volt, aki csak egy meghatározott tárgykörre koncentrálna, hanem inkább az író univerzális kíváncsisága. Minden, ami a „népre” vonatkozott, érdekelt, előre megválasztott szempontok és elvek szerint tájékozódó specialista viszont nem akart lenni, s hivatali teendői szerkezetét ismerve nem is tudott volna lenni. Így természetesen, egyebek közt, ciganológusnak sem tekinthető. Tudása e téren több is volt, kevesebb is volt, mint azoké, akik a cigány nép etnográfiáját élethivatás-szerűen kutatták. Amit a cigányokról tudott, azt csak apró, esetleges lépésekben, már-már véletlenszerűen ismerte meg, az író egyetemes emberi érdeklődése keretében. Olykor publikációkból, olykor csak hallomásból (ami persze minden újságíró egyik fontos hírforrása), olykor – s egyre nagyobb arányban – személyes tapasztalatból. Fölmerülhet persze a kérdés, milyen személyes tapasztalatai lehettek neki a cigány népről? Sarkosabban fogalmazva: ismerte-e őket egyáltalán, vagy ő is azok közé tartozott, akiknek csak felületes benyomásai és másoktól eltanult előítéletei voltak azokról, akikről megnyilatkozott?

A válasz, ha őszinték vagyunk magunkhoz, nem is olyan egyszerű. A rendelkezésünkre álló adatok alapján az látszik valószínűnek, hogy Tömörkénynek többféle, egymást részben kiegészítő és korrigáló személyes tapasztalata is volt a környezetében fölbukkanó cigányokról. Az egyik tapasztalatréteg kétségkívül a fiatal, bohém újságíró személyes ismerete, sőt élménye volt a muzsikus cigányokról, például Dankó Pistáról, akivel életre szóló barátságot tartott. (Jellemző, hogy Tömörkény egyike volt azoknak, akik Dankó temetését intézték, ő hozta „haza”, Szegedre a koporsót, a koporsót lezáró kulcsot haláláig ereklyeként őrizte stb.) Ez közvetlen, erős, de persze meglehetősen speciális, mondhatnánk egyoldalú tapasztalatnak tekinthető, s mint ilyen, nem reprezentálja a cigányság egészét. A második tapasztalatréteg még szintén a fiatal újságíróé volt – azé a bűnügyi riporteré, aki munkája részeként jó néhány éven keresztül megfigyelője volt az úgynevezett rendőrbírók működésének. Az ott tárgyalt „esetek” megint csak felemás tapasztalatokkal szolgálhattak. Az újságíró ugyanis egyrészt konkrét szituációkban figyelhette meg a rendőrbíró elé citáltak, így a cigányok és nem cigányok közötti konfliktusokat is, ám ezek a konfliktusok számára már nem elsődleges valóságukban, hanem csak kriminalizált formában, vádlottak és vádolók szerepjátékain keresztül jelentek meg. Másrészt, s ez a tény aligha hagyható figyelmen kívül, ezeknek az „eseteknek” az értelmezését óhatatlanul befolyásolták a rendőrbíró, a nagy tekintélyű Koczor János esetértelmezései, s az újságírói tapasztalat megszerveződésébe a kollégák, alighanem előítéletes, vélekedései is belejátszottak. Sajnos ezt az értelmezést alakító szűrőt, bár nagyon jó lenne a maga konkrétságában ismerni, egyelőre inkább csak sejteni, kikövetkeztetni lehet. (Ha abból indulunk ki, hogy a fiatal Tömörkény kol-

légája és barátja, Thury Zoltán, akivel egy időben került a *Szegedi Napló*hoz, ugyancsak Dankó környezetéhez tartozott, s egyik írásában szóvá tette egy cigány ember méltóságának sárba tiprását – ez a szűró nem föltétlenül volt ellenséges vagy diszkrimináló.) Természetesen ezek a rendőrbíróági tapasztalatok elsősorban még „irodalmi téma” lehetőségeként jöttek szóba, nem pedig a szakszerű társadalommagyarázat adalékaként. S mint ilyenek, szociológiai szempontból amorfak és esetlegesek voltak. A harmadik tapasztalatréteg már a paraszti társadalmat egyre jobban megismerő, azt egyre tudatosabban figyelő, sőt tanulmányozó „etnográfus” tapasztalata volt – a paraszti társadalom peremén fölbukkanó, azzal érintkező és (sokszor) ütköző cigányokról. Ez a tapasztalat persze maga is kettős eredetű. Ez a tapasztalat ugyanis részben úgy szerveződött meg, ahogy ez az érintkezés a paraszti tudatban megjelent, azaz szűrt s alakított formában, közvetített tapasztalatként. Részben úgy, ahogy az e társadalmat tudatosan megfigyelő és értelmező író mindezt a maga köreiből érzékelte. S ez utóbbi, forrásait tekintve, maga is többféle lehetett. Volt eset, amikor – ahogy ezt a *Cigánysátor a domboldalon* című tárcájában 1895-ben meg is jeleníti – kocsin ment ki a tanyavilágba, és kísérője is volt, a kocsis. Ekkor a domboldalon sátorozó cigány családdal személyesen is találkozott, elbeszélgetett, de megfigyeléseit valamiképpen befolyásolta, kísérte és színezte a vele lévő kocsis nagyobb és közvetlenebb, ám konfliktusokból származó „tapasztalata” és vélekedése: ő az, aki a kilátogató nadrágos embert bevezeti e viszonyok „megértésébe”. Ebben az összefüggésben tehát Tömörkény számára egybemosódott a tényleges paraszti tapasztalat és a (sajátos hálózaton keresztül alakuló) előítélet. A cigányokkal való személyes találkozás egy másik esete és típusa pedig az, amikor a cigányok, főleg az asszonyok, maguk mentek be a városba, s léptek valamiféle viszonyba a városi emberrel – aki történetesen maga Tömörkény volt. A tapasztalatszerzés e módja jelenik meg és válik fölismerhetővé például a *Cigánydolgozók* című, 1905. július 23-i tárcacikkben. Ez a tapasztalatszerzési forma személyes és közvetlen volt, ám részben csak speciális összefüggésben mutatta meg számára a cigányokat, részben teljességgel aszimmetrikus viszony eredménye. Az író ilyenkor maga is a „gazdanép” tagja, s ugyanakkor „célszervelet” volt: a kapcsolat kezdeményezője a másik fél, az, aki akart tőle valamit. A városba „bekövetkező” cigányokkal való érintkezés egy harmadik, igen fontos alelete volt a vásári sokadalomban való személyes találkozás és megfigyelés. Ilyenkor nemcsak maguk a cigányok, de a cigány–paraszt-viszony is közvetlenül megfigyelhető s értelmezhető volt. Ezek a találkozási lehetőségeken túl egy újabb alesetként megemlíthető, sőt megemlítendő az „üzleti összeköttetés” is, mint személyes érintkezés, mint tapasztalatgyűjtő lehetőség. (Ezt a *Faluvégiek* című sorozatának negyedik, 1907. szeptember 13-án publikált cikkében jeleníti meg. Mint jellegzetes, érdemes idézni is az ezt rögzítő sorokat: „némi összeköttetésem, mondjuk üzleti összeköttetésem van a környékbeli cigányság egy részével” – írja itt Tömörkény – „azonban nem a kóbor cigányokkal, akik állandóan kószálnak, hanem olyanokkal, kik még sátor alatt laknak, de már letelepültek. Mert néprajzi szempontból igen érdekes társaság ez, ha nem volnának itt, Ázsiába kellene utánuk menni. A mostani hosszú és hideg tél nagyon szigorúan bánt velük, eladásra kínálták olyan holmijaikat is, melyektől igazán nehezen váltak meg [...]. Bizony az ezüst nagy vajdagombokat ott hasogatták le előttem a rongyos kabátról nagy szomorúsággal, hogy még attól is meg kell válniuk.” Az „üzlet” lehetősége itt abból adódott, hogy Tömörkény mint múzeumigazgató a fölkínált dolgokat megvette a néprajzi gyűjteménybe, azaz „gyűjtött”.) A személyes kapcsolatnak ez a kényyszerű, de direkt formája a maga nemében alighanem a legerősebben motiváló tapasztalata lehetett az írónak, hiszen itt a másik ember, éles és kritikus helyzetben, kiszolgáltatottan, önvédelmi mimikrijét is föladva jelent meg – a maga esendő valóságában.

A személyes érintkezés tényét és súlyát nem tagadva is bizonyosnak látszik azonban, hogy Tömörkény e tárgykörbe tartozó vélekedéseit elég nagy mértékben a másodlagos, közvetett információk (és persze saját általános fölkészültsége) alakították. Kisebb részben a néprajzi szakirodalom említhető meg itt (ez a tájékozódás „szakmájából” következett), nagyobb részben az egykorú újságok híradásai – utóbbiak értelemszerűen erősen kriminalizálták a cigányokat, s elsősorban bűnöző kóbor cigányokként jelenítették meg az egész populációt. S természetesen számolni kell a városi, középosztályi „folklorral”, a cigányokról „igaz történeteket” mesélő szájhagyománnyal is, amely jellegét tekintve semmiben nem különbözött a „népi”, azaz paraszti folklórtól. Hitele is, szerveződési módja is lényegében megegyezett azzal. Ez a „városi folklór” adhatta alapját például a *Cigányvér* című hosszabb tárcának, amely a *Szegedi Napló* 1908. május 15-i és 16-i számában jelent meg.

Az eddig mondottak alighanem önmagukban is érthetővé teszik, hogy a kép, amely Tömörkény írásaiból a cigány népről, a cigány emberekről kirajzolódik, az idők során változott, s ugyanakkor – mivel az író többféle regiszterben is szólt a témáról – egyes megnyilatkozásai jellegükben is különbözőek. Cikkekbe vegyített, „elszórt” néprajzi adalékok, cigány témájú cikkek és (részben vagy egészében) cigány szereplőket fölvonultató novellák és (rövidebb) „rajzok” egyaránt rendelkezésére állnak annak, aki e kép rekonstruáló értelmezésére vállalkozik. Ez a megszólalásmódot illető sokféleség természetesen azzal a következménnyel jár, hogy bár az összkép csak valamennyi megnyilatkozás egybeolvasásából, mérlegelő összevetéséből alakulhat ki, az egyes megnyilatkozások gondolkodástörténeti státusza más és más. Hol csak a néprajzi „érdekesség” alkalom megkívánta kielégítésére, az írói tájékozottság demonstrációjára bukkanunk, hol a társadalompolitika „aktuális” fejleményeiről véleményt mondó újságíró nyilatkozik meg, hol az író – konkrét tapasztalatokból kiindulva, de – az általános emberi érvényességet megcélzó (s olykor el is érő) ambíciója érhető tetten. S értelemszerűen még az irodalmi jellegű, fikcionális szerveződésű szövegek sem teljesen egyformák. Van közöttük irodalmias reminiscenciákról árulkodó, romantikus ösképre visszautaló „érzelmes” novella (igaz, ez még az életmű korai szakaszából való), s van köztük Tömörkény legjobb lehetőségei szintjén mozgó, az emberi kiszolgáltatottságot fölmutató (s egyben a mindenkit megillető emberi méltóságot kifejező) novella és rajz is. Egyfelől tehát az eltérő alkalom és az eltérő megszólalási forma, másfelől a tárgyi tudás fokozatos növekedése és az írói eszközök érése az, ami modulálja Tömörkény e körbe tartozó írásait.

4

Áttekintésünket az 1905-ben született *Cigánydolgok* című cikk bemutatásával és értelmezésével célszerű kezdenünk. Ez a cikk ugyanis több szempontból is paradigmaticus írás. Időben nagyjából félúton van Tömörkény nézeteinek alakulástörténetében: már nem a kezdeti tájékozódás bizonytalansága jellemzi, de még nem is a végső szó ez. Amit megír benne Tömörkény, az szinte csaknem teljes egészében saját, személyes megfigyelése, saját tapasztalata lenyomata. S jellege is leíró, modalitása pedig tárgyias: inkább tájékoztat, informál, semmint megítél. Egészében tárgyias összkép ez azokról a cigányokról, akiről saját tapasztalata van. De inkább csak „kivülről”, szociológus módjára szól, nem íróként.

Milyen helyzetképet ad ez a cikk? Az első mondat mindjárt erős fölütésű. *„A szegedi határban nincsenek vándorcigányok. A nép nem túri meg őket maga között; még a zenekarokat is inkább maga alakítja, csakhogy a cigánnyal ne legyen baja és dolga. Különbö a tanyai rend-*

órség is elkergeti őket." Ez a fölütés nem pusztán a negatívum, a jelen nem lét rögzítése – benne van, nagyon markánsan, a vándorcigányok helyi megítélése, fogadtatása is. Pontosabban: a be nem fogadottság, az elutasítottság. A cikk nem szépít, szabatosan regisztrál. Mind a rendőri „probléma”-kezelés, mind a tanyai lakosság reakciója kirajzolódik belőle. *„A nyolcvanas években [ti. az 1880-as években] a rendőrség azzal büntette a határba tévedő nomádokat, hogy az emberek hosszú haját mind lenyíratta s úgy eresztette őket tovább. Ezen idő óta szinte babonás félelemmel vannak és nem teszik be a lábukat a határba.”* A vándorcigányok távol maradását tehát eszerint a félelem motiválta. Ez a félelem, a leírásból következtetve, érthető is, hiszen a szegedi határban élő legények, Tömörkényt idézve, ugyancsak „elutasítóak”. *„A tanyai legény nem érti a tréfát, könnyen áll nála a bicska vagy a bot, a nomád cigány pedig alapjában véve meglehetősen gyáva.”* A vándorló cigány, a cikk szerint, *„[a] bottól talán még jobban fél, mint a vágott sebtől, mert a zúzott seb fájdalmasabb és nehezebben gyógyul, mint a vágott.”* Egyetért-e a cikkíró ezekkel a „nomádokat” elhárító módszerekkel, nem derül ki, legföljebb az árulkodik valami implicit minősítésről, hogy a vándorlókat „gyávák”-nak mondja, s a gyávaság ilyen fölelegetése mintegy negatív indexelésének eredménye is lehet, s nem föltétlenül hétköznapi értelemben vett gyávaság.) Figyelemre méltó azonban, hogy ez a minősítés a saját tapasztalatokat rögzítő cikkben is idegen zárvány, nem saját tapasztalat: „irodalmi” eredetű mozzanat. *„Már Erdődy csendőrfőhadnagy említi a cigányokról a csendőrlegénység számára írott könyvében, hogy egy erélyes föllépésű ember egész karavánt megszalaszthat, ha jó éles kés villog a kezében.”* A városszéli tanyát megtámadó „nomádok” és a gazda összeütközéséről szólva pedig „rendőrségi jegyzőkönyvek” tanúságára hivatkozik. A személyes tapasztalatok, a közösségi reakció ismerete s a társadalmi konvenciók valamilyen szintű elfogadása együtt alakítja tehát a leírást. A saját s az „idegen” tapasztalat szimbiózisával kell számolni.

A cikk történeti része, amely nyilvánvalóan „forrásokon”, másodlagos információkon alapul, sajátos kettősséget regisztrál. *„Valaha bizonyára sokan lehettek [ti. a cigányok Szegeden]; részben letelepültek, részben városszéli sátorosok.”* De ez a helyzet az idők során megváltozott. *„1850-ben a hivatalos népszámlálás az ötvenezernyi lakosság között már csak 53 cigányt talált. A többi elment a határból, csak a letelepült muzsikus-cigányság maradt meg, de az átalakulás és beolvadás itt is észlelhető. Már a hetvenes [ti. 1870-es] években egy nevezetes cigányprimás magyar úri családból nősiült, más része megoált a hegedűtől. Vannak köztük szőlőpásztorok, de vannak hivatalnokok is.”* Az eltávozás, illetve az integrálódás adott formáinak megvalósulása, persze, a cikk leírásaiból következtetve, nem volt teljesen spontán folyamat. A cigány kovácsok helyzetéről szólva a cikk rögzíti is: *„1723-ban a város tanácsa megállapította nekik, hogy miféle munkát szabad nekik végezniök. Csizma-patkolás, szántóvas, vasvilla, nádvágó kasza, iszkába és szőlőmetsző kés. Ezeket készíthették, javíthatták. De csak hét cigánynak adtak erre is engedelmet, védvén ezáltal a kovács-céhet.”* A szegedi cigányok száma így egyre fogyott.

A cigány nép szegedi integrációja azonban a részsikerek ellenére nem volt, s alighanem nem is lehetett teljes. *„Utam – írja Tömörkény – gyakran visz el az alsó-tanyára egy olyan országúton, amely egyúttal elválasztó határ a dorosmai és a szegedi földek között.”* A szegedi részen, mondja, *nincs már kóbor cigány, a dorozsmai részen viszont „elégszer lehet látni nomád cigányt”.* Sőt, a „közel környéken” is *„még él a régi nomád és a faluszéli. Így Szőregghen, Tápén. A tápéi magyar cigány, az aligha tud már más nyelvet, de a szőregghiek inkább rác-cigányok. Lókupec emberek szinte érthetetlen torokhangokon kiabálnak egymásra az utcákon, ha heti piacok alkalmával a városban megjelennek.”* S hogy milyenek ezek a szőregi cigányok? A cikk röviden őket is jellemzi, s a leírás alapja alighanem a személyes tapasztalat, autopszia. *„Nagy kedvelői az itálnak: ha ittak, lármásan veszekednek*

az utcákon, meg is verik egymást. Ruházatuk a szokásos zsinóros képosztó ruha, bő, bélelt nadrággal, itt-ott nagy ezüstgombok a mellényen és a kabáton. Meglett férfiaknál állon kiborotvált szakáll-viselet, akár a hindu fejedelmeknél. De a fiatalabbja már elhagyja ezt is, a ruhát is. Ezek letelepült szőregyhiek, a község oldalában laknak vályog-viskókban, a tekintélyesebbje órát is visel a zsebében és pirosra szívott tajtékpipát tart a kezében, meghajlított meggyfaszárral." A deszki cigányok, Tömörkény tapasztalata szerint, megint másfélék. „Egy faluval odább, a torontáli oldalon, Deszk község határából más fajták kerülnek elő, még a nomádság minden jelével. Kócosak, rongyosak, kocsival jönnek be, de emezeknek [ti. a szőregieknek] büszkesége: a kék posztóruha és a magas sarkú magyar csizma sohasem volt rajtuk." Lányaik, asszonyaik „nem koldulnak s nem járnak be a házakhoz, valószínűleg, mert nem tudnak magyarul". A deszkiek „iparosok, a maguk módja szerint, mert fát faragnak. Minden nyomorult külsejük mellett is kell, hogy némi vagyonuk legyen, mert szívesen vásárolnak nyárfatörzseket, amiket aztán feldolgoznak. Leginkább teknőt faragnak belőlük, azután a kézimángorlóhoz szükséges sulykot és nyújtófát. Továbbá gyerekjátéknak kis kocsit."

A környékbeli cigányokkal való személyes érintkezéséről is szólt itt Tömörkény. „Az emberek nem járnak a házakhoz, de az asszonyok koldulnak, ahol lehet. Vannak ismerős házaik, ahová valahogy bejárnak s azokat sűrűn fölkeresik. Ilykép hozzánk is. Némelyik valóságos öreg bútor, ismeri a gyerekeket születésüktől kezdve, de még a rokonságot is, s bizalmasan elkerdezősködnek felőlük. Olykor egészen olyformán viselkednek, mint ahogy ezt a tanyai öreg cselédeknel is lehet tapasztalni. A látogatás vége mindig valami kunyorálás, s ha ebéd táján jönnek, valami ennivaló." A tápéi cigányasszony, Mári például mindig kisgyermekével érkezik, „s mindent a kis Jóska nevében kér". Olykor, mint Tömörkény leírja, kártyát vet, elsősorban a cselédnőknak, de a háziaknak is: a tarifa egy-egy „hatos". „Lopási szándék nem mutatkozik rajtuk, de van eset rá, hogy a cselédnőtől szoknyát vagy kötőt igyekeznek elcsalni. De ez nem nagyon sikerül." Az érintkezésnek ez a patriarchális formája egyszerre mutatója a már megtörtént beilleszkedésnek és a mégiscsak megmaradt, át nem hidalható távolságnak, amely cigány és nemcigány között még e relatíve konszolidált körülmények közt is fennmaradt.

Ez a viszony a megfigyelő Tömörkény számára természetesen nem volt tanulságok nélkül. „Szóval – mondja –, elég bizalmasan vagyunk egy-kettőjünkkel s vállal támaszkodva a konyhaajtó félfájához, néha sorsukról is beszélnek ezt-azt." A beszélgetéseket, érthetően, az író „szakmailag" is kamatoztatni igyekezett. „Nem egyszer mondtam nekik, hogy ha már idejártok hol ezt, hol azt kunyorálni, hozhatnátok legalább valamit. Hát mit? Hát valami cigánybabonáságot, egy shivalyit, vagy kesályit, lilút." Érdeklődése azonban csak negatívumokat eredményezett. „A tápéi Mári szép barna arcában a csillogó fekete szemek egyszerre téveteget néznek ide-oda, körülbelül olyanformán, mint mikor a kis iskolásfiú a tanító előtt nem tud felelni." A hagyomány már nem él, esetleg csak az idegen szemek elől rejtve él. Márit efelől Tömörkény nem tudta kifagatni. Olykor, persze, ez-az még kikövetkeztethető a beszélgetéseikből, a kultúrák közötti kommunikációban jártas író valamit megsejtethetett róluk, de az eredmény e vonatkozásban csekély. Tömörkény összegzése e téren is tanulságos: „a szerelem köve, meg a virgavessző [ami a földben rejtőzködő kincset jelezni képes] megvan, de más dolgukat, ami régi valahai hitük emlékeiből babonás szerszám gyanánt itt-ott fennmaradt, nem adják elő. Úgy lehet, hogy nincs is már nekik. Amit még amonnan Indiából hoztak volna."

Pedig, ahogy a cikk zárása mondja, „Újszeged buja mezőiből ha jól utánuk turkálnak, hindu istenek emlékei kerülnek elő".

Az a kép, amelyet a *Cigánydolgokban* Tömörkény fölvezol, s amelynek kivonatát itt is adjuk, természetesen elsősorban mint helyzetkép érdekes. A cikk mint az 1905-ös szegedi helyzet bemutatása és megrögzítése: forrásértékű. De túl ezen, szociálpszichológiai jel-

zésértéke sem lebecsülhető. Jelzi Tömörkény kompetenciájának határait, s viszonyulása belső ambivalenciáját. Saját tapasztalattal elsősorban a már letelepedett, többé-kevésbé integrálódott cigány társadalomról rendelkezett: a kevésbé (s csak mások közvetítésével) „ismert”, szociometriai szempontból távoli kóbor cigányokról viszont inkább csak átvett, sztereotip képe volt. S velük kapcsolatban benne is a konfliktus tudata rögzült meg. Ugyanakkor beszédes tény, hogy érzekelte az integrációt igénylő alaptársadalom kényszerítő, sőt – a kóbor cigányokkal szemben – még a kirekesztés gesztusait is.

5

Amit 1905-ben Tömörkény tudott a környezetében fölbukkanó cigány nép tagjairól, egyes csoportjairól, az csak lépésről lépésre, fokozatosan állt össze fejében. E tárgykörben elejtett megjegyzéseinek és utalásainak áttekintése nyilvánvalóvá teszi ezt. A *Ködben* című, 1892-ben írott novellájában még épphogy csak megjelenik „a cigány” elvont, utalásszerű alakja. A parasztbálban muzsikáló cigány zenész alakja itt még nélkülözi az érdemi bemutatást. „No még!.. Mihály mester, a minden bátortalankodásából kivetkőzött Mihály mester kiállotta ezt oda a cigányoknak.” (1: 161.) Ez, nem kétséges, a „gazdanép” jellemzése, s csak közvetve van meg benne a cigány zenészek lenézett, másokat csupán kiszolgáló szerepének érzékeltetése. Az elbeszélés egy másik helyén is csak báli történés áll az előtérben: a „mama” „[I]ázban égve ült le [a táncból], mikor a cigányok kereszttbe tették a vonót”, azaz szünetet tartottak a muzsikálásban (1: 163.). 1895-ben, a katonaelményeit földidéző *Kis török* című írásában ugyancsak érintőlegesen villan föl egy mozzanat. „A cigányok Novibazarban is a város szélén laknak, kovács valamennyi, rajtuk túl már nincs egyéb, csak a koldusok.” (1: 257.) A történet nem a cigányokról szól, igazában még a novella mellékalakjainak sem tekinthetők, épp csak megemlíti őket. Az utalás mégsem érdektelen, megléte jelzi, hogy Tömörkény már katonakorában is fölfigyelt bizonyos szociológiai összefüggésekre, s ezek az összefüggések idővel aktivizálódtak gondolkodásában.

Az 1890-es évek közepén mindenesetre fölerősödőben volt érdeklődése e világ iránt. Amennyire a *Cigánysátor a domboldalon* című, más összefüggésben már említett tárcájában (Szegedi Napló, 1895. jún. 29.) kiderül, az ismerkedésre, egyáltalán a találkozásra más célú útjai során, a Tömörkénytől egyre inkább fölfedezett szegedi tanyavilágban került sor. A cigányok a „határ” alkalmi lakói voltak, hozzátartoztak a vidékhez. Az író a határban kocsival utazva, kocsisa, „János” kalauzolásával találkozott a cigánysátor lakóival. S ez az élmény már alighanem friss és erős élménye volt, mert ez a találkozás már önálló, külön tárcát kapott, olyat, amely csak erről szólt. Amit észrevesz, s amit rögzít ekkor az író, az önmagában is érdekes. A tárca ugyanis jó leírást ad a cigánysátor elhelyezkedéséről, milyenségéről, a leírás már az etnográfus megfigyelő tapasztalatait rögzíti. „A kanyargó dűlőút felől a cigánysátorból nem látszik semmi. Egyik oldalon víz állta semjék, a másikon a bucka, a nagy homokhalom, benőve a mérges pillefogó virágrózsájával, vadzabbal és a székifű virágával, melynek apró, sárga gombfejei mérészen bólogatnak ki a zab halovány, félig száradt füve közül.” A sátort a dűlőúton érkező számára csak a füst jelzi: „A domb túlsó oldalán néhány füstoszlop kanyarog fölfelé a szemző esőbe, s fönt szélesen elterül a nedves levegő-égben.” Hogy kik laknak a domb túloldalán, azt csak a gyerekek megjelenése árulja el: „fekete tömegek kezdenek gurulni le a domboldalról, egy, kettő, három, négy, öt darab éppen, a legkisebb csak akkora, mint egy jól meghízott görény. Ezek a putri lakói, akik cigánykerekezés szempontjából jelennek meg a kocsi előtt. Egész a kerekéig érnek, ott talpra pattan hirtelen valamennyi és Zingarából hozott szokásuk szerint kéri a baksist. Őt meztelen, barnásfekete kölyök a hívős puszta esőben, sima, szobornak való tagjukon semmi fázás, semmi lúdbőr, valamint

semmi köntös." A gyerekek produkciója, amellyel az érkezőket fogadják, „cigánykerék” és „sebtiben improvizált rókatánc”. A sátorot, ami a domb tetején áll, kutya vigyázza. Magában a sátorban, az idegen jöttére, „sűrögni kezdenek. Ezt nagyon szépen lehet látni, két pompás ablak van a hátsó részén, ahol kiszakadt valamikor régen a ponyvavánszon. A másik pillanatban bográcskalapálás zaja hallatszik”, a családfő „veri az igen ócska s igen kormos bogrács oldalát a földbe szúrt üllőn”. „A haja bozontos nagyon az embernek, a ruhája igen sáros, de hosszú, fekete selymes szakállá ki van borotválva azon módon, ahogy a méltóságos tekintetű hindu törzsfőnökök azt a mai napig viselni szokták. A pipa ezúttal nincs fogai között, ami igen szomorú világot jelent. Föltekint, majd le megint a bográcsra, üt reá néhányat, azután sunyi hangon, alig nyitva ki ajkait, megszólal: – Adjun Isten, ju napot.” Majd újabb mozzanat: „A sátor belsejéből előjön az asszony, valami nagy piros lebernyegben, szakadozott s ócska nagyon, a haja lekötve a népszínművek piros kendőjével.” Az ismerkedés során kiderül, a kopácsolás voltaképpen csak az ismeretlen idegennek szóló fedőtevékenység: „Csak kopácsoltam, mikor gyűtt a ténsúr – mondja a cigány férfi. – Nem tudtam kiféle. Azt tudtam, olyanféle... Oszt az ha gyűn, mindjárt azt mondja: már megint nem dolgozol, cigány? A zsandár azt hiszi, ha nem dolgozik a cigány, mindjárt lop.” De a veszély, látják, elmúlt, így a vendég kedvét keresve kártyavetéssel és rókatánccal próbálkoznak, amiért pénzt várnak és kapnak.

Az írói eszközökkel végzett, de szociográfiai pontosságú leírással egyenértékű tanulságokat rejt magában a cigány családhoz való viszony bemutatása is. Az elbeszélő (tehát alighanem maga a szerző) rokonszenve velük van. Ez néhány ponton explicit alakban is megmutatkozik. A sátorhoz tartozó kutya leírása jó példa erre: „A legelső, amivel találkozom, [a] kutya” – kezdődik a bemutatás. „Nem az a komoly, önértetes állat, amelyet a pusztán lehet találni. Ez nem támad, nem ugat, csak néz egy darabig, azután megfordul s egykedvűen kullog a kocsi alá. A szegény, mintha tudná, hogy gazdája, meg vele együtt ő is, csak olyan megtűrt teremtés a föld hátán, akinek nincs megengedve a nagy hangon való beszélés.” Ugyanez az együttérzés érződik a kérdésre kérdésekkel „válaszoló” cigány férfi magatartásának kommentárjában is. „Szeme talán csend-legényt keres, talán csendőrt. Oka van rá elég minden ilyfajta nomádnak. Ezt a sajátos szokásukat, hogy a kérdésre nem adnak választ, hanem maguk tesznek reá rögtön öt-hat kérdést, szintén ott szerezték, a csendörök meg a biztosok előtt. Mikor valami lopott ló irányában vallatják, hogy a gyors felelettel valami bolondot ne mondjon, ő maga is kérdez a kérdésre.” Más a viszonya a cigány családhoz „Jánosnak”, a kocsisnak. Ő, jellemző ez rá, amikor a füstöt észreveszi, úgy véli, „lopott fa” ég, „[m]ert itt cigányputri van”. Automatikusan összekapcsolja tehát a cigányokat és a lopást. A lovas kocsi előtt magukat produkáló cigány kisgyerekeket pedig ostorral tartja féken: „A kezében a diplomáciai eszköz, amivel az ügyeket intézi: a jó, négy lóra való ostor.” A tapasztalat, és az attól elválaszthatatlan, de azzal mégsem azonos előítélet gyanakvóvá, sőt már-már ellenségessé teszi: viselkedési stratégiáját a konfliktus előföltételezése alakítja. (De azért a cigány férfi hízelkedése: „A jó isten áldja meg kendet, de szép kocsisember kend. Valami úrféle lehetett az apja?” – lefegyverzi.) S merőben más a viszonya a sátoros családhoz az intézményes rend képviselőinek, a csendöröknek. Ők, amiként a tárca elbeszéli, fegyverrel kényszerítik a „sátorosokat” távozásra. Háromféle beállítódás jelenik meg tehát Tömörkény írásában: az egyes szám első személyű elbeszélőé (akit joggal lehet azonosítani a szerzővel, azaz magával Tömörkénnyel), a „tapasztalt”, s egyben előítéletes kocsisé és a csendöröké. Ez, minden valószínűség szerint, részben az egykori valóságos beállítódások „szociológiailag” is hiteles tagolódását mutatja, részben Tömörkény bizonyos mértékű belső bizonytalanságát, állást foglalni nem tudását. Erre vall legalábbis a cigány család csendőri elűzésének kettős kommentálása. „Negyedóra múlva készen állt az egész szerzet az útra” – mondja az elbeszélő, s mindjárt hozzáfűzi: „A bántó és szomorú

képet sajnálkozva nézem.” Ám ez csak egyik szintje a megjelenített reakciónak. A másik, a „tapasztalt” kocsisé egészen más: „De nagyon jól van pedig – véli eltalálni gondolataimra a feleletet János. – Mert nagy bűnben vannak.” S a kérdésre, hogy mit tettek, mi az a nagy bűn, a kocsis azt válaszolja: „Hogy mit loptak, nem tudom, tekintetes uram. Hanem mikor a cigány dombra üti föl a sátor, oszt azzal mutogatja, hogy nem bujdosik, akkor félti legjobban magamagát.” A paraszti „bölcességben” tehát az előítélet szava szólal meg, a cigányok bűnössége már előzetesen adottnak vélelmezett. A szöveg végső állásfoglalása pedig határozatlan s metaforikus. A tárcza utolsó mondata az utat idézi föl, „ahol még csillogott a napfényben a csendőrszurony a lassan húzódó karaván mögött”. A „sátoros” család sorsára tehát az intézményes erőszak vetül rá, s ennek jelzése mindenképpen az írói rokonszenv s együttérzés dokumentuma.

Mindenképpen figyelemre méltó azonban, hogy a saját tapasztalatot közvetítő leírásban lopás vagy más bűn nem szerepel; amit a cigány család ténylegesen tesz, s amit Tömörkény saját szemével lát, az nem sorolható a kriminalitás körébe. A bűnelkövetés e tárcában mindig csak mint egyik vagy másik szereplő föltevése jelenik meg, azaz vélekedés, előítélet.

A Cigánysátor a domboldalon mindenesetre, akárhogy minősítjük is, szakaszhatárt jelez. Ettől kezdve a Tömörkény-prózában megszaporodnak a cigányvonatkozású utalások. 1897-ben a *Jelek a pusztán* a jelölvasó vándorcigányok sajátos kommunikációjára hívja föl a figyelmet. A pusztai, a „kintvaló” emberek speciális körülményekhez igazodó tájékozódását mutatja be ez a rajz, azokét, akik meglátnak „a nyomot és a jelet”. „Jelzés, hol régi, hol újabb, még ma is sok van” – olvashatjuk itt. „Pusztai erdők szélén a föltűnőbb sarokfák oldala tele van mindenféle vágással. [...] A puszták hierogliffjei ezek, amiken, aki ért hozzá, olvasni tud.” „Szokás a lószőrrel való jelzés is. Az, aki tudja, hol keresse, megtalálja, más talán meg se látja. [...] A sátoros cigány valósággal olvas az ilyesmiből. Kevesen tudják, de úgy van, hogy a tavasztól őszig kódorgó sátoros cigány nemcsak úgy vaktában jár-ke, hanem tervek szerint. Ő parancsokat kap, hogy most erre menjen, most arra, s e parancsok oda vannak faragva az útszéli fákra, le vannak dobva az országút porába, s megtalálhatók a pusztai kút mellett. Egyszerű dolgok, de érthetők, amiből a sátoros vándor mindig meg tudja azt, merre kell mennie, legtöbbször azt is, hogy melyik főnök az, aki a parancsot adta. [...] Ők ezek segítségével haladnak előre-hátra, s úgy lehet, egyéb kitudatlan dolgaik is vannak.” (2: 124–125.) Mi lehetett ennek a leírásnak az alapja, honnan tudta Tömörkény, amit tudott, nem derül ki. Forrása valószínűleg a pusztaiak elbeszélése lehetett, akik a határban utazó írónak magyarázatot adtak a szeme elé kerülő jelek eredetére, funkciójára. Egy „megmagyarázhatatlan” kommunikációs esetet pedig „egy szegedi ügyvédre” hivatkozva mond el, s ez jelzi, írásában másodlagos információkat ad tovább. Maga az eset, amelyet elbeszél, ha esetleg csak a városi folklór terméke is, érdekes, s lehet benne valami. Az elmesélt összetűzés „este kilenc és tíz óra között történt a felső Dunántúlon. A deszki cigányok pedig reggel hétkor már Szegeden voltak a hírrel, s így azt reggel hatkor már meg kellett kapniok. Deszken távíró nincsen, de hogyan is lehetne a sátoros cigánynak telegrafálni. Vasúti összeköttetés sincsen. A veszedelem híre mégis ott volt náluk kevesebb mint kilenc óra alatt.” (2: 125.) Az esetet Tömörkény érezhető respektussal meséli el. A jelölvasó „sátoros cigány” az ő számára a rejtélyes pusztá egyik lakója, természetes eleme. „A pusztákat egyre mélyebben járja az ekevas. Az iskolák harangjai is beljebb hatolnak a végtelen mezőkbe. Ám azért csak titkos marad, rejtelmes és kiismerhetetlen az embereivel együtt.” (2: 126.)

Az 1898-ban született *A közigazgatási vályú* című rajz csak egyetlen, e témakörbe vágó utalást tartalmaz, de az fontos és beszédes, jellemzi Tömörkény viszonyulását. „Vélt Pája megvette a régi vályút nyolc hatosért. (Tisztán csak a szép nagy szögek kedvéért, amik benne vannak. [Mert] Mióta a sátoros cigányokat pusztítják, nincsen valamire való kovács az ország-

ban).” (2: 148.) Tömörkény itt nyilvánvalóan a pusztai ember vélekedését adja vissza, de a cigány kovácsok mesterségbeli tudását éppen ez dicséri igazán. A *Faragó János megégett* (1898) című novella egyik utalása ugyancsak a cigányok sajátos szaktudását idézi föl – s dicséri meg. Egy tanyai kút leírása kapcsán megjegyzi, hogy ilyet még nem látott. „Csak az üldözött cigány, aki a járatlan pusztából nem mer előbújni, és manapság magának ilyent. Barlangkút a neve. Nagy lyuk van a földben, de nem egyenest lefelé, hanem rézsút, hogy le lehet menni a fenekére, ahol összegyülemlik a föld árja.” (2: 237.)

1899-ben, a gazdasági dekonjunktúra következményeit regisztrálva jegyzi meg az *Átmenetek* című rajzában: „A cigánygyerekek is hiába várták, hogy kinek vessenek az útszélén kereket. Már az sem kedves. Így apadnak el váratlan módon a szegény ember kenyérforrásai.” (2: 296.) Talán nem is véletlen, hogy a romló viszonyok közt az ugyanabban az évben írott *Oda a juhász* már konfliktust tematizál. Ez az elbeszélés egy juhász meggyilkolásának és kirablásának nyomozását mondja el. Nem állítódik itt, hogy a sátoros cigányok volnának a bűnösök, de „képbé” kerülnek, sőt a pusztázókkal tűzpárbajt is vívnak. Néprajzi szempontból jellemző az, ahogy a pusztázók a nyomukra akadtak. „Két kocsi cigány is mönt erre. Ehun a nyomuk, épp ide vág” – mondja az egyik pusztázó (2: 334.). S hogy miből jönnek erre rá? „...rendes ember se kopott küllőt, se kopott tengelyt nem tart a kocsijában: az a hátulsó kerék, amely nem halad az első után, hanem külön nyomot vág, leginkább cigányé szokott lenni.” (2: 334.) Amikor pedig ráakadnak a sátoros cigánykocsikra, jellegzetes mondat hangzik el: „–Ludasiak, mondom, hogy ludasiak – szolt társához Miklós, mert tudni kell, hogy Ludas határában rossz hírű cigányság szokott lakozni.” (2: 336.) A tűzharcot, az elbeszélés szerint, a menekülő „sátorosok” kezdi el: „a kocsin járó sátorok egyikéből fény villan elő, utána dörrenés, és a vágott ólom csúnya sivitása hallatszik a két városi katona feje körül” (2: 336.). A fegyveres pusztázók, persze, viszonozzák a tüzet, ám az üldözéssel fölhagynak – a menekülők túlerőben vannak. A novella értelmezése szempontjából jellemzőnek kell tartanunk, hogy magából a rajz szövegéből nem derül ki, csakugyan a cigányok voltak-e a juhász gyilkosai, avagy csak véletlenül, gyanakvásuktól vezérelve akadtak rájuk a pusztázók. Ezt a kérdést Tömörkény, alighanem szándékosan, nyitva hagyja, lebegtetli. De az, hogy a novella egy fegyveres konfliktust tematizál, már egyáltalán nem véletlen: ez, úgy látszik, a sátoros cigányok életmódjából, életmódjuk környezeti fogadtatásából már realiztikus eshetőség volt. Maga Tömörkény is a helyzet kiéléződését, eldurvulását kénytelen diagnosztizálni.

6

1907 nyarán a Pest megyei Dánoson rablógyilkosság történt, amelynek tetteseit a csendőrségi nyomozás egy kóbor cigány „banda” tagjaival azonosította. Az eset, mivel egy nagyobb sorozat része volt, országos fölháborodást váltott ki, s ráirányította a figyelmet a „cigánykérdésre”. A gyilkosságsorozat is, a nyomozás is, a társadalmi és médiavisszhang is alaposabb elemzést érdemelne, az eset részleteiben is, egészében is sokféle tanulással szolgálna. Ez a föltáró és értelmező munka azonban csak egy monográfia keretei között végezhető el – itt s most erre esély sincs. Annyi azonban mindenképpen ide tartozik, hogy ekkor, viszonylag gyors egymásutánban Tömörkény három cikkben is reagált az akuttá vált, s az egész országot foglalkoztató problémára. 1907. július 24-én *A nomádok* címmel vezércikkben, július 28-án *A cigányok* címmel lapja *Máról-holnapra* című rovatában egy kisebb cikkben, majd szeptember 8-án, 10-én, 12-én és 13-án *A faluvégiek* címmel a (megtévesztő) *Regénycsarnok* rovatban. (A harmadik, s leghosszabb írás természetesen egyáltalán nem regény,

inkább csak terjedelmes cikk, amelynek rovatba sorolását csak közléstechnikai okok magyarázzák. Ugyanezért lett négy részre bontva maga a szöveg is.) A két júliusi cikk névtelen, egyáltalán nincs jegyezve, de kétségtől mindkettőt Tömörkény írta. A szeptemberi sorozat névvel jegyzett írás. Mindhárom szöveg ugyanannak a témakörnek a variációja, összefüggésük – s nem csak stílusban – nyilvánvaló.

A *nomádok* az aktualitásból indul ki, arról beszél, ami „mindenkit” foglalkoztat. Nem prejudikál most sem, de nem is leplezi kiindulópontját. *„A pestmegyei Szarvas-csárdában történt rablógyilkosság újból a kóbor cigányok ügyére terelte a közfigyelmet. Lehet ugyan, hogy a gyilkosok nem is kóbor cigányok voltak, bár a vizsgálat szerint sok minden emellett szól. Ugyancsak a múlt heti csongrádi rablógyilkosság tetteseit is kóbor cigányokban vélik fölthallhatni, sőt némely gyanú szerint, mindkét rablógyilkosság tettesei ugyanazon sátoros cigány banda tagjai volnának.”* (SzN, 1907. júl. 24.). Ez az óvatos, minden hangulatkeltést kerülő megfogalmazás jellemző az íróra, annak a magatartásnak jele, amely máskor, más szituációkban is sajátja volt. S most sem a megtorlás érdeklí, hanem a prevenció. Elve, amelyet érvényesít, határozott s világos. *„Azon kötelességek között, amikkel az állam az őt fenntartó állampolgárságnak tartozik, mindenesetre egyik legelső helyen áll a közbiztonságnak, az élet és vagyonbiztonságnak a fenntartása. Az is bizonyos, hogy a modern állami rendészet nemcsak akkor áll a feladata magaslatán, ha a már elkövetett bűnök tetteseit üldözi, hanem ha a bűnök elkövetését megakadályozni tudja. Ez az úgynevezett preventív-szolgálat, amelynek az elvét eléggé minden rendőr-ellenőr ismeri.”* (Uo.) A liberális polgár szava ez, ám prioritásai föllállításával, éppen következetessége révén súlyos ellentmondásokkal kerül szembe. A probléma ugyanis a cikk szerint éppen az, hogy ez a prevenció nem működik. Miért? A cikk úgy látja s láttatja, hogy azért, mert a „nagytekintetű magyar állam” *„álhumanizmusból túri, hogy egy félvad nomád banda, amely tisztességes munkát és tisztességes kenyérkeresetet nem ismer, állandóan rettegésben tartsa az országot”* (Uo.). Ez a sarkos értelmezés, amely kétségtől szembekerül Tömörkény korábbi problémakezelésével, az „élet és vagyonbiztonság” elvének logikus derivátuma, s megfogalmazása is „érthető” a kialakult helyzet ismeretében. Ha a vagyonbiztonság szent, akkor mindazok, akik ezt az elvet bármily okból megsértik, eliminálandók. Ám éppen az „álhumanizmus” emlegetése jelzi, hogy a probléma rendészeti megoldása legalábbis kérdéses volt. Az ugyanis egy évszázad távolából is bizonyos, hogy a Dánosig vezető folyamatba be kellett avatkozni. De az is nyilvánvaló, maga a beavatkozás rendészeti módja is föloldhatatlan ellentmondásokkal járt: magában rejtette az erőszak eszkáladását, az embertelenség eluralkodását.

Maga a cikk, premisszáit hallgatólagosan megtagadva, nem is ad megoldási recepteket. Sőt, a történeti fejlemények taglalása közben voltaképpen maga is utal a beavatkozás veszélyeire. A cigányokat erőszakosan kordába szorítani, sőt kiirtani igyekvő rendeletekről szólva megemlíti például, hogy I. Frigyes Vilmos idejében *„Reisz nagyhercegség azt a rendeletet adta ki, hogy az összes cigányok agyonlövendőek. Szerencsére – teszi hozzá Tömörkény – a hatóságok nem hajtották végre ezt a vad barbarizmust.”* (Uo.) S azt is leszögezi, hogy: *„Mindenütt kegyetlenkedés a hatósági intézkedésekben, amelyek természetesen a félvad népet még vadabbá tették. Csodálatos, hogy egyedül a zsarnok Oroszországban bántak velük a legjobban, ahol II. Katalin alatt sikerült a hatóságoknak a nagyszámú cigánybandákat falvakba telepíteni.”* (Uo.) Ezek a megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a követelményként föllállított rendészeti „prevenciónak” Tömörkénynél azért voltak elvi korlátai, s ha rajta áll, nem lett volna megengedett minden eszköz.

A cikk szerzője így óvatosságból, vagy mert maga sem látta a megoldás konkrét útját és módját, erős kitételei ellenére is inkább csak a probléma tudatosításáig jut el. S figyelemre méltó, hogy még e fölfokozott légkörben sem sülyed bele a meglehetősen

általános cigányellenességbe. Distanciál, próbálja értelmezni a helyzetet. „A cigány-kérdés Magyarországon két részre osztható. A letelepült cigányságot, amely hasznos és polgárisult tagjává vált a társadalomnak, egy napon nem is lehet említeni azokkal a félvad bandákkal, amelyek karavánokban járnak be az országot és amelyeknek lopás, rablás és gyilkolás a kenyerük. Amelyekkel valóságos csatákat vív meg a csendőrség és amelyeket az állam nagy kegyesen ráereszt a népre.” (Uo.) Magát a sátoroscigány-kérdést régi keletüként mutatja be, s itt is a bevándoroltak két „árnyalatát” különbözteti meg. „Az egyik, amely ennek a népvándorlásnak az elitje volt, már régen letelepült, sőt részben be is olvadt. Ez meg is veti a sátoros cigányt. Ellenben a sátoros cigány viszont megveti a letelepültet. Nyelvük szerint az egyik korotáró, a másik gletecsóré: általuk használva sértő gúnyszó mindakettő.” (Uo.) S amit mindezek ismeretében követelményként fölvet, az „csak” az: „a nomádnak maradt résszel [...] tenni kellene már valamit”, s „[k]i tehetne más mint az állam” (Uo.). A helyben kínálkozó lehetőségek ugyanis inkább csak tartósítják a problémát, semmint megoldják. „A törvényhatóságok csak annyit tehetnek, hogy a határukba érkező ilyen félvad karavánt átkergetik a másik határba. A sátoros cigány ilyen módon szinte közigazgatási úton van kényszerítve az örökös vándorlásra. Ezekben a vándor útjaikban követik el bűneiket. Az élethez elvégre joguk van, s mivelhogy a megélhetéshez szükséges holmiból semmit sem mondhatnak magukénak, mert minden a másé, létfentartásuk legcsekélyebb eszköze az, ha csak lopnak. Egyébként, ahol lehet ott rabolnak, pénzt vagy gyermeket, ha erejükkel túlsúlyban vannak, gyilkolnak is, továbbá bosszúból gyújtogatnak is.” (Uo.) Azt is látja, hogy „Európa keleti felében ma [...] az államok sem csinálnak egyebet a cigánykérdésben, mint amit a törvényhatóságok; hogy a cigányhordákat átkergetik egymás területére. Nálunk a csendőrségnek nemcsak magyar korotárókkal, hanem rác meg oláh csapatokkal is kell dolgozni.” (Uo.)

E diagnózis után, aligha véletlen ez, a cikk által járhatóként megjelölt út meglehetősen keskeny. Mivel, mondja, József királyi herceg telepítési kísérlete kudarcba fulladt, egyetlen lehetőség maradt: „A herceg úr túlságos szeretettel volt irántuk [ti. a cigányok iránt] s ez nem való volt nekik. Ezt a népet nem kérti, hanem kényszeríteni kell a letelepülésre, ha akár csendőrszuronyok között is. A mai állapot teljesen képtessé teszi a vidék közbiztonságát.” (Uo.) A cikk zárata, mintegy nyomatékokat adva e tervnek, ugyanebben a szellemben szól, s azt a reményt mondja ki, hogy a kormány végre valahogy „rendbe szedi Európa utolsó nomádjait.” (Uo.)

A pár nappal későbbi *A cigányok* című jegyzet már akkor íródott, amikor bizonyos lett, a dánosi rablógyilkosság tettesei csakugyan azok voltak, akikre gyanakodtak. E cikk lényege így, érthetően, azonos a vezércikk irányultságával, állításai részben a vezércikk újrafogalmazásai, de hangsúlyai néhány ponton mások, s kiegészítik a korábbi érveket. Figyelemre méltó, hogy a szerző most sem a megtorlást forszírozza, sőt már-már mint-ha mérsékelni akarná az általános fölháborodást. Azt hangsúlyozza, hogy „a gyilkosokat elfogták, de ez mit sem lendít a cigánykérdésen. A tetteseket majd megbüntetik, talán őket is a meggyilkoltak után küldik a másvilágra, a cigánykérdés még sem lesz megoldva” (SZN, 1907. júl. 27.). Majd, a jegyzet egy másik helyén, újra: „Egy pár cigány ölt és rabolt a minap. Ezért a többi ezret és ezret nem szabad bitóra húzni, inkább arra kell törekedni, hogy a többiből ember legyen.” (Uo.) A megoldást most is az erőszakos munkára kényszerítésben látja: „Az eltunyult, munkához nem szokott elem mellé hajdúkat kell állítani, akár korbáccsal és serkenteni a munkára. Csak meg kell szokni a munkát, meg az aztán magától. A cigány egészséges, szívoós fajzat, szinte kár érte, hogy dologkerülő.” (Uo.) A munkára kényszerítés, vagy ha ma így jobban érthető: a kényszermunka illetően követelménye, persze, nemcsak eléggé brutális eljárás, de – ma már tudjuk – legalább annyira problematikus gyakorlat, mint az, amelyet meg akar oldani. Még akkor is, ha – mint a jegyzet írója is – mindezt bizonyos föltételek megteremtésével kapcsolja össze, s szerinte a befogottaknak „eszközt” is kell „a

kezébe adni, hogy dolgozzék.” (Uo.) Ez az elv, ne legyen kétséges, az élet- és vagyonbiztonság polgári elvéből, a piac kényszerítő logikájából következik. Mondhatnánk, ez az a liberális paradoxon, amelyet a liberalizmus elvei közt mozogva nem lehet föloldani. Aki polgárként a piacelvre „szavaz”, az – ha következetes – a piacelv fölrúgását, figyelmen kívül hagyását, a magántulajdon megszenteltetését jobban s másként nem oldhatja föl. Ám ez a „következetesség” szembekerül a liberális tolerancia más összefüggésben oly fontosként kezelt elvével. Tömörkény itt, érezve a probléma súlyát, s ugyanakkor következetes akarván lenni, végletekig vitte el ezt a paradoxont. Ám megtagadta volna saját igazi énjét, ha nem érezte volna e helyzet fonákságát, tagadhatatlan könnyörtelenségét. Valószínűleg ennek az anomáliának az érzékelése magyarázza, hogy két lényeges, korábban nem hangsúlyozott összefüggést most előtérbe állít. Egyrészt a „kóbor cigány” szabadságigényét hangsúlyozza: *„Sajátságos teremtménye a természetnek a kóbor cigány. Állandó hajlékban nem fér meg, állandó munkára képtelen. Van benne valami a régmúlt lovagkor hírheft alakjainak a vonásaiból; szabadon akarja róni az országot és ott hál meg, ahol szállást ad a bokor, ott lop össze egyet-mást, ahol alkalom kínálkozik erre.”* (Uo.) Másrészt most arra is hangsúlyt vet, hogy a kriminalitás nem speciálisan cigány vonás. *„Magyarország területén vagy 120 ezer kóbor cigány barangol egyik vidékről a másikra. Ezek közül 90 ezer abból él, amit összelopkod. Ezért különösebb módon még csak kárhozatni sem lehet a cigányt, mert ő nem sikaszthat, nem csalhat, mint a másik társadalombéli ember. Ő, a hazátlan, lopni kénytelen, mert hajléka nincs, munkája szintazonképpen nincs, mert hajlékot nem tud építeni, foglalkozáshoz nem ért, a munkára nem tanította, nem szoktatta senki.”* (Uo.) Majd, még nyíltabban formulázza meg ugyanezt: *„Őt és rabolt már kabátos ember. Sikasztást pedig leginkább csak kabátos, tehát úri ember vitt véghez. Amaz intelligenciája híjján, emez fejlett intelligenciával dolgozik. // És mégis, mi a különbség a kettő dolga között? // Az, hogy a cigány: cigány, a kabátos ember pedig úr, tehát a kettő bűne nem egy mérték szerint azonosul.”* (Uo.) S a jegyzet zárata is ebben a megérteni igyekvő tónusban fogalmazódik meg: *„Majd ha nem szorul arra a cigány, hogy a máséhoz nyúljon, akkor nem fogy a más ember baromfia, mert nem mindig igaz az, hogy a cigánynak már a vérében van a lopási hajlam. Nem a vér ösztönzi a cigányt, se más embert a lopásra, hanem a nincstelenség.”* (Uo.)

A harmadik „dánosi” írás, a már az események lecsengése után született *A faluvégiek* nem politikai elemzés (mint volt a vezércikk), jellege szerint inkább erre-arra elkalandozó rajz. Leíró részek váltakoznak benne elmélkedésekkel. Van mozzanat, amelyet már korábban is, máshol is fölelegetett (például a jelölvasás, a hírszolgáltatás gyorsasága), van, ahol korábbi tapasztalatait összegzi és árnyalja, s van, ahol új elemeket kapcsol be a diskurzusba. Érdekes, hogy ekkor már úgy véli, vándorcigányokról kellene beszélni, a sátoros cigány terminus nem pontos. *„Mert nem minden sátoros cigány kódorog hazátlanul, van olyan is, aki letelepült a faluszélen, ott is él állandóan, de még a természete nem veszi be, hogy más földét ismerjen, mint a sátort, abban laknak még az olyan hideg télen is, mint amilyen az idej volt. Másfelől meg van olyan kocsin járó sátoros cigány, aki csak tavasztól őszig kódorog, télre a hegyek közé igyekeznek s valami barlangba húzza meg magát. Azonban azért a faluszélre települt sátorosról is bajos volna valamelyes erkölcsi bizonyítványt állítani ki. Mert hogy a telep ott van állandóan a faluszélen, az bizonyos, mert hiszen látnivaló, de hogy azután az emberek közül mind otthon van-e s némely része nem kódorog-e oda valami kalandra a nomád cimborákkal, az éppen nem bizonyos.”* (SZN, 1907. szept.) Az átmeneti formák kialakulásának ez a fölismerése motiválhatta akkor, amikor ebben az írásában az ellenőrzés fontosságát hangsúlyozza s ennek az ellenőrzésnek a rendezetlenségére mutat rá. Nevük alapján, mondja, *„nem lehet eligazodni közöttük. Nem is tudja azokat ellenőrizni senki.”* (Uo.) Hogy mi lehet a megoldás? – erre nézve két ötletet vet föl, de mindkettőt tétován, látható bizonytalansággal, maga is

érezve, hogy mindkettő sérti az emberi méltóságot. „A legjobb ötlet az a csendőrségi nézet volna, hogy tetoválni kellene valamennyit sátoruk szerint. Nem afféle kicifrázás volna ez, mint a félvadak és nagyon előkelők művészi tetováálása, csak bizonyos lemoshatatlan jel a vállon vagy a mellén, vándorcsaládok szerint.” (Uo.) Az ilyesféle stigmatizáció ötlete ma, a koncentrációs táborok gyakorlatának ismeretében, viszolyogtató. Veszélyessége, ma már ez is tudható, éppen hideg racionalitásában van, éppen ez a racionalitás az embertelen. Szerencsére maga Tömörkény sem volt meggyőződve az ötlet helyességéről. „Persze – fűzi hozzá – más kérdés, hogy az a humanizmus, amelynek a közreműködése mellett a rablógylókosságok történnék s olykor kinyomozhatatlanokká válnak, nem szólalna-e föl ez ellen. Hiszen minálunk, mikor a nyolcvanas [1880-as] években a határba özönlő vándorcigányságnak az idevaló járástól azzal vette el a kedvét a rendőrség, hogy kopaszra nyíratta valamennyit, már bizonyos részekről ez ellen is szót emeltek. Pedig [az] annak idején igen hasznos orvosság volt.” (Uo.) Ez az ambivalens bizonytalankodás, úgy tetszik, jellemző ekkori magatartására. Keresi a racionális megoldást, de amit talál, az számára is kétséges. Ezért is veti föl nyilván a másik ellenőrzési lehetőség ötletét is. „A törzshöz vagy családdhoz való tartozás megismerésére volna egy másik mód is: a fényképezés. Eszerint a tervezet szerint a határban álló vándor cigányságot fejenként le kellene fotografálni, azután felügyelet alatt tartani, azután vigyázni, hogy a bandából eltűnt-e egy is, ha azután eltűnt, a fényképmásolatot megküldeni minden szomszédos határbeli hatóságoknak.” (Uo.) Ennek az előbbinél „szelídebb” ötletnek a fonákágát is érzi azonban. Sejtji, vagy talán tudja is, hogy a fogadtatása ennek sem lenne egyértelmű, ez a racionalitás is megkérdőjelezhető a minden embert megillető emberi méltóság nézőpontjából. Szinte védekezve mondja tehát: „Ez ötlet. Közigazgatási ötlet. Fölületesen bőven lehetne gúnyolódni rajta, pedig igazság is van benne a faluszéli letelepültekre vonatkozólag.” (Uo.) Az ötletben rejlő „igazság” persze nem vonható kétségbe. Az egyénnek, az állampolgárnak ilyesféle fényképes nyilvántartása, felügyelet alatt tartása, tudjuk, a majdani (s bizonyos formában ma is létező) személyi igazolvány bevezetésével általános gyakorlattá vált. Ám ez az új, a cikkben részlegesen anticipált ellenőrzési gyakorlat a dualizmus kori, más összefüggésben Tömörkény számára is oly fontos „liberalizmus” erőteljes korlátozását jelentette. (Tömörkény, tudjuk, még a Balkánon érvényes útlevélkényszert is nehezményezte – igaz, polgári nézőpontból.) Egészében mégis az mondható, ezekkel az ötletekkel Tömörkény igazában csak „eljátszadozott”, afféle gondolat kísérlet volt ez számára. Ötleteit, mint a szabadelvű kor gyermeke, saját maga sem igen vélte realizálhatóknak. „De hát ki bírná ezeket ellenőrizni ilyenformán? Hiszen akkor naponkint rapportot kellene az egész teppel tartani, mint a katonáknál. Hány ember kellene ahhoz?” (Uo.) A „racionális” Tömörkény tehát saját racionalizmusát helyezi hatályon kívül.

A „dánosi” események nyomán fölmerülő ellenőrzési és megengedési ötletek fölvetik a kérdést miről is volt itt szó? Tömörkény lett volna érzéketlen antihumanista, aki semmibe vette az emberi méltóság elvét? Aki az író életművét (s életrajzát) ismeri, az tudja, erről nem lehet szó. Tömörkény nagyon is akceptálta az emberi méltóságot, s egész életműve voltaképpen egy társadalom alatti társadalom iránti részvét és szolidaritás megnyilvánulása. Az, hogy kiélezett, kritikus helyzetben, amikor az „élet- és vagyonbiztonság” csakugyan veszélybe került, amikor „mindenki” megoldást követelt, ilyen ötletekkel játszott el, az inkább arra vall, hogy maga a kor liberalizmusa szenvedett súlyos belső ellentmondásokban, s a társadalomfejlődés antinómiái „belülről”, autochton módon termelték ki a liberális szabadságelvek bizonyos mértékű korlátozásának igényét. Magyarán, egy heterogén, szerkezetileg különmemű, egységesülni nem tudó társadalomban szükségképpen jelenik meg az erőszak-alkalmazás igénye, s ez az erőszak szükségképpen mindig a gyengébb, de valamely vonatkozásban elkülönülő

csoportokra irányul. (Ez ma a „Nyugat” kontra „terrorizmus” konfliktusban globális összefüggésekben ismétlődik meg.) S hogy ez a veszélyes ötletelés még a részvét és szolidaritás íróját, Tömörkényt is megkísértette, önmagában is a probléma súlyát és (veszedelmes fejleményeket eredményező) dinamikáját mutatja.

A dánosi rablógyilkosságban manifesztálódó problémák sajátos társadalmi fogadtatása magából *A faluvégiek* egyik helyéből is jól érzékelhető. „Mostanában – írja itt Tömörkény – sokat írtak felőlük [ti. a vándorcigányokról] az újságok, a különböző véleményeknek egész tömegét lehetett olvasni, amelyek jórészt nagy ellenkezésben állanak egymással. Nem is lehet tudni, melyik igaz belőlük, mert ez a nép meglehetősen rejtélyes és kitudhatatlan.” (Uo.) Majd így folytatja: „Hogy a kóborló cigány bandák gyilkolnak, rabolnak, s olykor egyes, félreeső tanyát nyílt ostrom alá vesznek, az eddig is tudva volt, velük vívott csatározásokról a csendőrség s az alföldi városok tanyái, pusztázó rendőrsége sokat tudna beszélni. Most azonban e dolognak nagyobb híre támadt, a rablások és gyilkosságok gyorsan következtek egymásután s közülük a legrémesebb a fővároshoz aránylag közelebb határban történt meg, s nem valahol az ország szélén, vagy messze eső puszták közepén. A hír közelebb ért mindenfelé s az érdeklődés a bandák felé fordult.” (Uo.)

Jellemzőnek, legalábbis Tömörkényre nézve, mégis azt kell tartanunk, hogy *A faluvégiek* egész negyedik része, s ezen belül még az írás zárata is, az író személyes élményei alapján a cigányok nyomorúságát hangsúlyozza. Földézi az utolsó értékeiket elzalogosító, majd még a zálogcédulát is eladni kényszerülő, hidegtől és nélkülözéstől megviselt embereket. S a záró leírás (s a beléje foglalt „beszéltetés”) is a kiszolgáltatottságot állítja előtérbe. „Kék magyar ruha volt a bírón [ti. a horgosi cigány bírón], urasági kocsis, vagy megyei pandúr, lehetett valamikor, már igen szakadozott és rongyos. A kopott magyar gúnyához elnyútt gombos cipőket viselt, amiket az útszélén találhatott. A sátor alatt töltött hideg tél minden sanyarúsága lerítt róla. // – Hát – mondta – nagy a szegénység, nagyon hideg a tél... De nem tehetünk rulla, majd csak elgyím a tavasz. Akkor nem lesz a bíró ilyen rongyos. De télen így kell lenni; a télnek nincsen szeme, csak foga...” (Uo.)

7

A cigányság beilleszkedése, integrációja, amelyet – cikkeiből kitetszően – Tömörkény elsőrendű kérdésnek tartott, 1908-ban, szűk egy évvel Dános után, irodalmi formában, novellaként is fölbukkan az életműben. A *Cigányvér* című, „vonal alatt”, azaz tárcaként közölt írás (SZN, 1908. máj. 15. és máj. 16.) egy régi, úgynevezett „igaz történetet” beszél el. „[F]őtitestelendő Tóth ker. János, a külső iskolák főlügyelője”, az „apostolalkú” öreg szerzetes, akivel a történet kezdődik és zárul, valóságos, történeti személy, csakugyan élt, Szeged története számon tartja. Valóban a szegedi tanyavilág oktatásügyének altruista hajlandóságú szervezője volt. Maga a történet, amely az 1850-es években indul, s alighanem az 1870-es években fejeződik be, s amelyet Tömörkény elbeszél, fiktív színezésű, „igaz történet”. Ha megesett is, Tömörkény csak legföljebb a középosztályi „városi folklórból” ismerhette – egészében tehát realitás-fragmentumokkal teli, irodalmilag alakított fiktív szövegről van szó. Nem az egyes mozzanatok közvetlen tárgyi megfelelése az érdekes benne, hanem az ábrázolás-megjelenítés mikéntje – s az egész kicsengése.

A történet, a novella szüzséje egy integrációs kísérlet kudarcának tárgyias-realisztikus leírása. Tóth ker. János, az 1850-es években az alsótanyai pusztákról lovas kocsin „befelé” haladva, a „nagy homokban” egy elhagyott cigány csecsemőre akad. Hazaviszi, s mivel a hivatalos városnak nem kell a gyerek, ő neveltetni föl, de mivel rendházban élő szerzetes, a nevelést másra bizza. A gyereket, „tartáspénz fejében”, „a város dobosa, a Zsiga

János" neveli, aki maga is cigány. Az idős szerzetes azonban figyel a gyerekre, iskoláztatja, még a „tanítókat képző intézet”-be is bejuttatja, s a talált gyerekből, aki időközben Zsiga Zsigmond lett, az ő révén tanítói lesz Átokházán. Zsiga Zsigmond tanít tehát, hétvégeken pedig (a tanyaiak kívánságára) muzsikál is. A baj abból lesz, hogy „férfiúi” sikereket arat a tanyai lányok és asszonyok körében, s némely újszülött bőre föltűnően sötét, „cigányos”. A férfiak ezért elüldözik a tanítót, aki később – nem részletezett körülmények között – egy másik megyében egy vándorcigány-társulás vajdája lesz. „Zsigmond vajdát” azután egyszer a Kecskemét környéki határban „rablásban és gyilkosságban érték tetten”, s ezért elítélték, fölakasztották. Azaz Tóth ker. János igyekezete teljes kudarccal végződött, hiába volt a nevelés, a „lelt” gyerek gyilkosként végezte.

A novella tehát az integrációs kísérletek kudarcának irodalmi földolgozása, s mint ilyen, többé-kevésbé a valóságos helyzetet, de legalábbis a domináns tendenciát fejezi ki.

Tömörkény írása azonban nem ezért igazán érdekes. Az igazán figyelemre méltó a kudarc okainak egységes összefüggésrendben való megjelenítése. Hogy ez a kísérlet miért végződött sikertelenül, explicit alakban nem mondódik ki. Bár a novella végén Tóth ker. János, beismervén személyes csődjét, elismeri a kudarcot, az ok nincs megjelenve. Igaz, a cím, a *Cigányvér* akár emblematikus válaszként is értelmezhető. A novella egyik helyén pedig maga az „öreg pap” is úgy vélekedik a gyerekről, hogy az a címet látszik megerősíteni, mondván, bizonyos viselkedését „*a vére rovására lehet írni*”. Vagyis az ok eszerint a „*cigányvér*”, tehát valamiféle biológiai determinizmus lenne. Kérdés azonban, hogy ez a címben megnevezett „*cigányvér*”, mint ok, kinek az álláspontját közvetíti? Az elbeszélőt? Aligha. A szövegben a „*cigányvért*” csak az egyik szereplő emlegeti, a narráció ilyesmiről sehol sem szól. (Hogy a szerző maga, mint láttuk, máshol tételesen tagadta a „*vér*” ilyesféle szerepét, az persze a novella értelmezését illetően nem perdöntő – a szerző véleménye akár változhatott is.) A szereplők írói jellemzése, „beszéltetése” azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a címben megnevezett vélekedés a novella szereplőit, az íróilag megjelenített társadalmi közeget. Az egyetlen kivétel a „*szelíd lelkű*” öreg pap, aki úgy vélekedik: „*A nevelés mégiscsak nevelés*”, s csakugyan hisz a nevelés erejében. (A népoktatás ügyének szervezőjeként egész munkájának ez az előföltétele az alapja.) Ő azonban „naiv” ember, még a gyeplőt sem tudja jól tartani, a novellában ő a naiv jószándék, a tiszta altruizmus megtestesítője. A többiek reakciója, mely voltaképpen a történet kezdetétől a végéig az elutasítás különböző változatait mutatja, félreérthetetlenül arra vall, ez a közeg nem hisz az integrálódás lehetőségében, s valójában nem is akarja azt. A megtalált csecsemőre adott első reakció, amely a papot kísérő kocsis véleményét rögzíti, ez: „*Ez cigánygyermek, – neveti a kocsis, ahogy himbálva viszi [a csecsemőt], – Hiszöm az Istent, de ez valóságos cigánygyermek, máris a mellényem gombját fogdossa. Akasztófára való vagy te, – szolt rá – ugyan az apád is az, az öregapád is az volt. Ugyan, hogy nem vesz ki már vagy egyszer a fajtád?*” (SZN, 1908. máj. 15.) S bár ez a kocsis az, aki hatálytalanítja az öreg pap naiv föltételezését, hogy tudniillik a csecsemőt szándékosan tették ki a homokra, mondván: „*A cigány nem hagyja el a magzatját*” – véleménye végig egy irányú. A csecsemő szerinte a „lopott dunná”-ról eshetett le, amikor a cigány kocsi lopás vagy rablás után menekült. A gyerek sorsáról pedig a következőképpen nyilatkozik meg: „*Vigyük be, főtisztelendő uram, a városba, mert hiszen itt még fal sincsen, amihez hozzácsaphatnánk.*” (Uo.). S a pap fölháborodására így magyarázza megjegyzését: „*Nem vagyok istentelen, főtisztelendő úr – mondta. – De ha a disznót hizlalják, abból lősz szalonna. De ha a kutyát hizlalják, abból sohase lősz szalonna, csak ebháj.*” (Uo.) A csecsemő fogadtatása tehát már a legelején előzetes negatív vélekedés jegyében alakul ki. S ugyanilyen a főkapitány reakciója is, akire a pap először akarta rábízni a csecsemőt: „*Hát azt hiszi az*

úr, hogy nincsen nekem elég dolgom a cigányokkal, még a kölykükről is én gondoskodjak? Ugyan, hogy nem hagyta ott, ahol találta?" (Uo.) Majd, folytatásképpen így beszél: „Ha találta az úr, csináljon vele, amit akar. Itt ne hagyja nekem, mert én menten kihajítom az ablakon, úgy ahogy van. Az ördög vigye el a kölyköt! De alighanem az is hozta ide.” (Uo.) A portás pedig, aki megoldást javasol a csecsemő elhelyezésére, az öreg pap kérdésére, hogy tudniillik „Hát maga talán elfogadná?” – így reagál: „No, már kéröm, – feleli a portás, – én csak nem csúfítom el vele a famíliámat. Hanem hát itt van a város dobosa, a Zsiga János, az cigány. Az majd elvállalná, ha tartáspénzt kapna érte.” (Uo.)

A gyerek helyzetére így a tartós felemáság jellemző: fölnevelik, de a nem-cigány közeg igazában előítélettel közeledik hozzá, nem fogadja be. „Cigány” marad, cigány családban él. S tünetértékű, hogy még az öreg pap is, aki pedig gondoskodik a fiú neveltetéséről, bár „öröme [...] volt benne, mert jól tanult a gyerek”, a kamasz „pajzán-ságára” maga is úgy reagál: „Ezt a vére rovására lehet írni.” S a felemás helyzet később is megmarad. „Zsiga Zsigmond kész tanító, oklevéllel a zsebében”, ám nem kell egyik tanyai iskolába sem, noha új iskolák nyílnak, s kell beléjük tanító. Ám: „A cigány nem kell. A tanyaiak tiltakoztak.” Ezt az elutasítást a narráció még föl is erősíti egy zárójeles kommentárban: „Most sincs köztük cigány [ti. a tanyaiak közt]. Még a muzsikus bandák is a maguk embereiből kerülnek ki, úgy hívják őket: hangászok.” (Uo.) A tanítói állást végül is csak egy speciális körülmény adja meg Zsiga Zsigmondnak. A „legkülső Átokházán”, ahol a méretek miatt még nem lehetne iskolát nyitni, annyira akarnak iskolát az ottaniak, hogy még a cigány tanítót is elfogadják, csak legyen iskolájuk. A beilleszkedés azonban itt sem sikerülhetett. Bár „Zsiga Zsigmond ki is ment, tanított és Átokháza meg volt elégedve”, cigányszerepéből nem léphetett ki. Amikor az átokháziak rájöttek, hogy szépen hegedül, muzsikus cigányként is foglalkoztatni akarják. S „Zsiga Zsigmond ekkor kezdett átalakulni: hétköznap tanító, ünnepnap muzsikás cigány” lett. A stigma levehetetlennek bizonyult, s megkezdte kifejteni személyiségalkító hatását.

Az elfogadásnak és az elutasításnak ezt az eleve ingatag egyensúlyát végül is olyasmiről borítja föl, s löki ki a cigány fiatalembert a beilleszkedés lehetőségéből, amit a környezet másoktól még eltűrt volna. „Amíg csak tanító volt a cigány, hát jól van, de amikor muzsikussá is vált a fiatal barna legény, lányoknak meg menyecskeknek csavarta el a fejét” – a tanyaiak már nem tűrik meg maguk között. Ki lett „adva a jelszó, hogy a cigány tanítót alkalom adtával le kell ütni”, majd amikor „a Szerencsés Fekete Pál számadó juhászának eladdig meddő Juci asszonya két barna cigányikret hozott a világra, a puszta népe kimondta: – A tanítót agyon kell verni.” (Uo.) Ez megpecsételte sorsát, menekülnie kellett Átokházáról.

A novella nem mondja el, a menekülő hogyan kerül összeköttetésbe a sátoros cigányokkal, hogyan illeszkedik be közéjük, s hogyan lesz vezetőjük. Csak a tényt ismerjük meg, a szerző kompetenciája nem terjed ki a folyamat e szakaszára, Tömörkény csak a nem cigányok reakcióit ismeri, s ezekről akar szólni. Ám a környezetnek ez az ismerete hiteles, autopsziás ismeret, s ez a folyamat megértéséhez elég is. A nem cigány társadalom beállítottsága önmagában is megmagyarázza, miért nem lehetett sikeres ez a beilleszkedési kísérlet. Zsiga Zsigmond, bár csecsemőkorától a „fehérek” közt élt, nevelését azok irányították, cigány maradt vagy helyesebb úgy fogalmazni, cigány lett, nevelése dacára is. A környezet, az őt körülvevő társadalom őt mindig is cigányként azonosította, s tartotta távol magától. S figyelemre méltó tanulsága e novellának, hogy e kudarc maga is a további elkülönülést, az integrálatlanság fönntartását erősíti meg. A jóhiszemű, naiv, öreg pap maga is megcsalódik: elvei omlanak össze. Zsigmond vajda híre ugyanis „bekerült a városba is és eljutott a piarista rendházban Tóth ker. János fiúlehez. Az öreg főtisztelendő sehogy sem akarta elhinni. Lehetetlen az. Hogy az ő lett gyermeke, akit annyi

szelidségre tanított, rablók és tolvajok vezetője lehessen. // – Nem történhetik meg ilyesmi a világban – mondogatta. – A nevelés mégiscsak nevelés.” (Uo.) Ám kecskeméti rendtársa híradását már el kellett hinnie. „Főtisztelendő Tóth ker. János ekkor elment a város istállójába és elismerés gyanánt egy forintot juttatott jutalmul Nádrági Dömötör kocsisnak, aki már annak idején, már a gyerek találásakor megmondta, hogy tisztán csak azért érdemes bevinni a purdét a városba, mert ott a pusztában még csak fal sincsen, amihez odacsaphatnák...” (Uo.)

Az önbeteljesítő jóslat szociológiából jól ismert esete ez. A környezet gesztusai, rációfalva az explicit nevelési elvekre, meghatározzák az egyén mozgási lehetőségeit. Minden, ami a környezet részéről éri, a sátorosok világa felé irányítja „vissza”, s végül egy lehetősége marad, ahol önmaga lehet, az idegenség stigmája nélkül. S ez a kudarc, Tömörkény kikövetkeztethető véleménye szerint, egyben alighanem egy pedagógiai paradigma összeomlása is volt. A társadalom valós viszonyaival, sötét oldalával nem számoló, naiv fejlődéselvű antropológiai optimizmus kudarca. Azé az antropológiai optimizmusa, amely végül is önmaga ellentétébe fordul, s biológiai determinációt („cigányvér”) kénytelen tételezni magyarázatként, mert nem érti önmagát, a saját maga teremtette viszonyokat.

8

Tömörkény érdeklődését e novellája megírását követően egy ideig még a vándorló cigányok vonták magukhoz. Amikor, többnyire másról írva, említi őket, a cigányságnak erről a rétegéről szól. 1910-ben, *A bicska* című novellájában például a megbicskázott tanyai legény gyors gyógyulásáról beszámolva az jut eszébe, hogy a vándorcigányok sebe szintén gyorsan gyógyul. „*A nomád cigányról is tudott dolog*” – jegyzi meg itt –, „*hogy annak a testén a lőtt vagy vágott seb rendkívül rövid idő alatt gyógyul. Aminél fogva aztán, ha bepálinkáztak egymás közt, egy kis parázs bicskázás meg sem kottyan nekik.*” (4: 453.) 1911-ben, *Az ügy elintéződött* című novellája pedig egészében a „sátorosok” és a tanyalakók összeütközését mutatja be. Ennek az írásának az újdonsága nem az, hogy az üresen maradt tanyát kibérelő „hat kocsis cigány” odaérkezését követő lopások fölszaporodásáról esik szó, nem is a környező tanyák lakóinak ellenséges reakciója érdemel benne figyelmet – ezek más írásaiból is ismert mozzanatok. Az új az, hogy ez a novella a tanyai közbiztonság speciális vonatkozásainak bemutatása. „*Városi közbiztonság meg tanyai közbiztonság*” – olvashatjuk a novellában – „*két különböző dolog. Két olyan fogalom, amik nem egy anyaméhben születtek. A városban a sarkokon a rendőr strázsál, éjjel őrvjárat jár, ha baj van, telefonon mindig lehet rendőrt hívni, éjjeli támadás esetén elég kinyitni az ablakot, s hamarosan föl lehet lármázni a fél utcát segítségért. A tanyákon mindez nincsen.*” A „*pusztázó városi lovas katonák, a pandúroknak lovas rendőrré formálódott maradványai*” kevesen vannak, s amikor szükség lenne rájuk, többnyire nincsenek ott. „*A tanyák közbiztonsága ennél fogva inkább csak a tanyákon lakó nép természetes becsületességén alapul.*” (5: 60–61.) S mivel a tanyai rendőrség nem tudja megvédeni a tanyaiakat a szomszéd tanyát bérlő cigányok lopásaival szemben, föllépni ellenük a jog szerint csak tettenérés esetén lehetséges, maguk a tanyaiak úzik el a nemkívánatos szomszédokat. Az érvényes jogra fittyet hányva, erőszakkal, de a kódolt rendőrkapitányi instrukciók szellemében. „*Különben – mondja odavetőleg a kapitány – éppen most olvastam egy könyvet felőlük [ti. a sátoros cigányokról], hogy az éjszakai puskalövéstől [a cigány] nagyon fél. Ha felé lőnek éjjel, és nem tudja, hogy honnan jött a golyó. Azt nagyon féli. Arról a helyről elmögy, hogy húsz évig sem jut arra a tájra vissza. No, isten mögáldja magukat.*” (5: 65.) A tanyaiak pedig értik a szót, s azt az erőszakot, amit a kapitány és emberei nem alkal-

mazhatnak, maguk vetik be a cigányok ellen, menekülésre készítetve őket. A probléma megoldására tehát a képmutatás a jellemző. „A kapitány behajt Tóásó Zakar udvarára. Ott rátámad Zakarra: // – Hát mit csináltak? Hát agyonlőttétek a cigányokat? Hát ki hatalmasított föl arra bennötöket? // – Én nem – mondja Zakar. – Én nem tudok erről a dolgról sөmmit. // – Hát nem volt lüvöldözés az este? // – De – mondja Zakar – vót. De én éppen akkor borotválkoztam, mikor a lüvések estek. Éppen ezzel a borotvával e!” A történetnek közös, gazdát és kapitányt egyaránt jellemző megítélését a novella zárlatában mondják ki: „S Zakar, mutatván a kapitánynak az eszközt [ti. a borotvát], meggyőzőleg mondja: // – Ez csakugyan szép kézimunka.” (5: 66.) Az ítélet ugyan a borotváról hangzik el, de persze a cigányok elüldözésére értik mindketten. „Ez csakugyan szép kézimunka.”

Az 1913-ban született *Földragasztás irányában* című rajz a tanyaiak egymás közti erőszak-alkalmazásáról szól. Az egyik tanyait rá akarják venni, hogy adja el földjét, s ezért megijeszteni akarván, egy éjszaka rá is lőnek. A novellából kiderül, nem a cigányok lőttek, mégis a megijesztett család első reakciója azonnal a cigányokat veszi gyanúba. „Sötétben vannak, halkkal, csitítják a gyereket, aki nyűgös, fél, megriasztották a puskalövések, ők maguk is félve lesik, hogy nem következik-e újabb durranás. Mert hátha nem is jól látták. Hátha nem a szomszéd volt. Hátha valami kósza cigányság támadása, ijesztgetése volt, hogy a lövő után induljon az ember, s addig a magára hagyott tanyába be lehet törni.” (5: 336.) Az előítélet tehát oly erős, s olyan mélyen bevesődött, hogy a saját, konkrét tapasztalatot is megkérdőjelezi. Már-már felülírja.

Maguk a „kósza cigányok” azonban ekkortájt lassan már kikerültek Tömörkény érdeklődésének előteréből. Jellemző, hogy a szintén 1913-as *Külső történetek* második, *Írás a jegenyenyáron* című része a jelekről szólván újra szól a vándorcigányokról is, de csak röviden, s lényegében korábbi önmagát ismétlően. „Ily különféle jelek vannak a nyárfa oldalán” – írja itt –, „még a kósza sátoros cigány is odaköt az alsóbb ágára valamely színes rongydarabot, amik az ő színnel beszélő nyelvükön jelzik az utánuk következőknek, hogy ő merre vette útját, s melyik tanyából lehetne legkönnyebben malacot lopni.” (5: 352.) Ez azonban már alig több egy odavetett alkalmi megjegyzésnél, aktualitás nincs mögötte.

Megfelelő empirikus kutatások híján nem lehet bizonyossággal állítani, de nagyon valószínű, hogy az érdeklődésnek ez a lanygulása nem az írói invenció kifradásának a jele, hanem a valóságos társadalomtörténeti folyamatok, a vándorlások visszaszorulásának a kifejeződése, tematikában lecsapódó következménye.

9

Érdeklődése mindenesetre nem a cigánytémától fordult el, csak a „nomádokról” a letelepedettekre helyeződött át. A *Pénzetlen világ* című, még ugyancsak 1913-ban írott novellájában már ez a másik típus jelenik meg. Ennek központi figurája már „Kurczi Jancsi, a cigány. Abból a falusi fajtából, amely hol válykot vet, hol muzsikál. De most nem kell a vályog, mert nem épített senki még csak egy kerítésfalat sem, mert ilyen időben [ti. a pénzetlen világban] nagyon könnyen rámondják a rozoga kerítésre az emberek, hogy kibír az még egy esztendőt. Ami pedig a muzsikaszót illeti, hát az bizony nagyon vigályosan áll. Nemigen élnek vele az emberek. A bor drága is, savanyú is. Ha akad néha valaki, aki megkívánja a húr pengését, attól sem igen feslik a lóvé. Annak a mondásnak, hogy nem kell a cigánynak pénz, csak a magyarnak legyen, mert ha a magyarnak van, a cigánynak is van: ennek a mondásnak már vége van, talán örökre vége van...” (5: 404.) Az idők rosszabbodása, e novella szerint, a letelepedett cigányok helyzetét is megnehezíti, már-már a sátoros cigány is jobban él, mint a letelepedett. „Nem lehet már a basaválásból (már hogy a hegedülésből) úgy pénzt keresni, mint ezeknek előtte,

mert mostanában már a magyarnak sincsen pénze. Már majd legközelebb úgy fordul a dolog, hogy a korotáró [vagyis hogy a sátoros cigány] lenézi a gletcsórét [vagyis hogy a letelepedettet], aki a hangszerével a fehér emberek rabszolgájává szegődött. Úgy kell neki. Miért ment a dicsőséges szabad nyomorúságból pénzes szolgásgorba?" (5: 405.) Ez a helyzetjellemzés a narráció része, de csak részben írói ítélet. A Tömörkény-próza egyik jellegzetessége éppen az úgynevezett átképzeléses előadásmód, amely elbeszélés közben síkot vált, s maguknak a megjelenítetteknek a vélekedése is hangot kap benne. Az írói tudás és a szereplői vélekedés egymásba átmegy. Itt is erről van szó. A helyzet jellemzésében nemcsak a szerző tudása, de a szereplők, a letelepedett cigányok észjárása, vélekedése is megjelenik. A rögzített dilemma („dicsőséges szabad nyomorúság” vagy „pénzes szolgásgor”) is ilyen, de fókuszálása persze kétségkívül az íróé. A cigányok számára adott alternatívát ő maga is alighanem ebben látta – s e megfogalmazással mintegy azonosul dilemmájukkal.

Az azonosulás eredménye, hogy ebben az összefüggésben Tömörkény nem a bűnözés sztereotipizálódott képét idézi föl mint lehetséges viselkedésmódot, hanem mélyebbre ás. Pedig Kurczi Jancsi a „két fajta cigány között az átmenetet képviseli. Ha megvakarod a falusi cigányt, előtűnik a kupec.” (5: 405.) S ez az átmeneti típus „ügyeskedik”, Kurczi Jancsi is „csiszárkodik”. „Eladja a rézkarikát aranygyűrű gyanánt, és e tekintetben örményebb a zsidónál, mert olyan új gatyát visz eladni a piacra, amit két ócska zsákból varrt össze.” (5: 405.) Ez a gyakorlat, amely itt mint kényszerű, jobb híján való megoldás lép előtérbe, a hasonlat révén relativizálódik: „az örményebb a zsidónál” fordulat Jancsi eljárását egy szélesebb, nem cigány kontextusba helyezi, egy mások által is gyakorolt mentalitással hozza összefüggésbe. „Úgy mondják ezt, hogy ügyeskedik.” (5: 405.) A bikaborjú bőrének „története”, amelynek bonyolítója Jancsi, s amelyet a novella elbeszél, maga is ebbe a körbe tartozik, ügyeskedés. Kurczi Jancsi nem lop, csak él a kínálózó lehetőséggel: fizet a bőrért, s nyereséggel adja el, ám eközben csakugyan ügyeskedik. Az írói ítélet részben a történet bonyolításában, részben a zárlatban mutatkozik meg. Az „ügyeskedő” cigány nem rosszabb, mint a történet egyéb, nem cigány szereplője: „A mészáros néz. Azt gondolja magában: ez a kettő gazember, a csendőr meg ostoba. A csendőr azt gondolja magában: bújjon az ördög mind a hármotokba. A cigány azt gondolja magában: a fene ennek a Krizsán Péternek az eszít. Krizsán pedig elkeseredve legyint a kezével és megismétli: – Fölmék a királyig. Katonája voltam én neki...” (5: 411.) Tömörkény tehát nem idealizál, de nem is stigmatizál, a különböző érdekek és gyakorlatok összekapcsolódását, komplementaritását állítja előtérbe.

„Közös” történet ez.

Az 1914-ben írott *Hajófejeltetésnél* című rajz szintén a letelepedett cigányok körébe visz. A hajójavítás módjának aprólékos, részletező leírása ez, a történetbe ott kerül be a cigány szereplő, hogy az egyik fontos alkatrészt, „az iszkábát pedig nem csinálja más ezen az egész földkerekségen, mint az iszkábacsínáló cigány” (6: 31.). Az iszkába, megtudjuk, egy sajátos vaskapocs, amely a „hajó oldalán a deszkákat” összetartja (6: 30.); „különös formájú” vas, „amely kicsiben olyan, mint a régi fajta széles talpú törökkengyel, de a két szára nem kapcsolódik egymásba, hanem hegyes, mint a szög” (6: 31.). Ennek a készítése, véli az író, „[t]alán valami nagyon alacsony mesterség lehetett”, s „ezért bízták a cigányra”. Ami bizonyos, ezt a munkát már a céhes időkben is végezhatték, e tevékenységi körből nem voltak kitiltva. „Ilyenformán aztán annyira rajtuk maradt ez a tudomány, hogy most már más nem is ért hozzá. Hogy azt úgy csinálja meg, hogy az iszkába könnyű legyen, vékony legyen, s mégis erős legyen”, az az iszkábacsínáló cigány tudását mutatja (6: 31.). Az írói szándék explicit alakban is kimondódik: „No. Ilyen hosszú elmékedéseket kell előbb tartani, amíg rájutunk arra, hogy a cigánynak is van valami haszna.” (6: 31.)

Az iszkábacsinálás mesterségének méltánylása mellett az írás magát az iszkábacsináló cigányt, illetve a hajósokkal való viszonyát is megmutatja. Kiderül, „ez a tudós vasműves nem lakik a városban, ugyan mit is keresne ottan. A falu szélén van a hazája, az neki jó hely. Ha ízzennek érte, bejön.” (6: 32.) Az elbeszélő szerint cigány és hajós alkudozása sajátos formában zajlik. A kovács anyagi igényei szerények, ő nem „ügyeskedik”. „A lókupec-cigány elsőrendű számoló, de az iszkábás nem. Ha a vasaknak darabját egy krajcárért vállalja reparálásra, akkor ki tudja számolni, hogy mennyi pénz jár neki a munkáért, de ha már párját vállalja három krajcárért, azt már nem tudja kiszámolni. Ennélfogva az alku vége az, hogy azt mondja: – Úgyis tudja kend majd, hogy mi jár érte, majd ide adja kend. Kend is becsületes, én is becsületes, hát mit akar kend?” (6: 32.) Maga az alkudozás azonban sajátos, „átkozódós” stílusban folyik. „A közönséges szóbeszédben az ilyesmi nem járatos. Hanem az iszkábás cigánynak ez a szavajárása, az mindig esküdözik, magamagára kívánja a legnagyobb átkokat, minélfogva az ő szava szerint beszélnek vele. Másként nincsen ottan se harag, se semmi, csak éppen a beszédnek a járása ilyen.” (6: 32.) Az iszkábás nem a helyszínen dolgozik, hanem csakis otthon. Ám a fél mázsa, nyolcvan kiló vasat „az asszony” cipeli haza. A szemrehányásra, hogy hogyan tehet ilyet, reakciója ez: „Hát akkor minnek lett asszony?” (6: 33.)

A Hajófeljuttetésnél egészében érdekes néprajzi-szociográfiai leírás; a hajókészítés és a kovácsmesterség cigány változatának bemutatása.

A letelepedett cigányok egyre bensőségebb ismeretét mutatja, hogy 1915-ben, a *Mesélnek* című rajzában, amely nem cigány tárgyú írás, hanem a háborús viszonyok fogadtatásának megjelenítése, jellemzőként Tömörkény cigányszólásokat idéz. Az egyik helyen a beszélgető rác hajósok véleményét reprodukálja a háborúról: „De erre mög a cigány azt mondta, mikor akasztani vitték, hogy ebbe az egybe már sehogyse tud beleszokni” (6: 188.). Majd ezt így kommentálja: „Ilyen különböző vélemények vannak. Mert az ilyesmiben csakugyan nincsen okos ember. Mégiscsak a cigánynak van igaza, hogy egészen mindent csakugyan nem lehet megszokni.” (6: 188.) Ami ebben igazán érdekes, az nem is maga a szólás (amely nyilván már akkor is közismert lehetett), hanem a cigányokkal való szinte észrevétlen azonosulás. A háború okozta traumában Tömörkény a közös sors emblémájaként a cigány (vagy cigányként emlegetett, de mindenképpen az ő élethelyzetüket kifejező) vélekedést idézi föl. A cigány kiszolgáltatottság tudata itt mint a saját sors szimbóluma jelenik meg.

Ez az azonosulás a későbbi cigány tárgyú írások ismeretében válik világossá. A világháború ugyanis a maga, az egész társadalmat militarizáló következményei révén erőteljes homogenizációval járt együtt. A vándorcigány életforma ekkor vált lehetetlenné, s ez az ellehetetlenülés együtt járt a katonai behívásokkal. Tömörkény, aki jó megfigyelő volt, már 1915-ben, a *Nomád katona* című rajzában érzékeli e változásokat. Észreveszi, hogy a sokszínű, tagolt társadalom különbségeit a háború a maga kényszerítő logikájával egységesíti: „Az uniformis, vagy amiként mifelénk régente mondani szokás volt, a formaruha, egyformává teszi az embereket.” „Mert akkor [ti. amikor »formaruhába öltözködik, hogy katonának mehessen a nemzet«] egyformák vagyunk. Ejnye, de nemzet vagyunk...” (6: 244.) Ebben a megjegyzésében van ugyan egy árnyalatnyi distancia, ez az „[el]jnye, de nemzet vagyunk” kitétel alighanem azt is jelzi, hogy a nemzet szóban kifejeződő társadalomeszmény csak hozzávetőlegesen érvényesül, létezése nem maradéktalan. De ez az egységesülés (s ez az igazán új) a „nomádokat” is elérte. A *Nomád katona*, egy kocsmai életkép megjelenítésével, ezt a fölismerést demonstrálja. Itt, hogy „ki micsodás”, abban már nem lehet eligazodni, csak ha a katonák beszédét is hallgatja a szemlélő. „De hallhatod, ha kedved van rá. Hat nyelven beszélnek, és csak a beszéd nyomán lehet meglátni, hogy sváb, román, szerb, bolgár, bunyeová, magyar; ez így együttvéve a formaruhas nemzet.” (6: 244–245.) „Akkor bejön

az ajtón a hetedik fajta. // A sátoros cigány, egyenruhában,” (6: 245.). Tömörkényt ő, a „nomád katona” érdekli, figyelme rá összpontosul. Miért? „A mostani harcokban tapasztaltak után ezeknek a nomádoknak némely részét más szemmel nézhetjük, mint eddig. Láthatta, aki akarta, hogy miként vánszorgott utcáinkon át a maga faluszéli putrijába, nagy szellős sátorába ez a hindu [...], hogy ment boton, ment félmankón, mint ama nagy harcokból jött sebes ember, s a hóban lábálván utána a mezítlás, félmeztelen rajkók, boldogok voltak, ha foghatták a kopott, szürke, a bornyú nyalása folytán a hátán barnára feketült rongyos katonaköponyegét.” (6: 245.) A katonává lett cigány ember tehát osztozik a közös sorsban, a közös megpróbáltatásokban, s ez, jól érzékelhetően, Tömörkény értékrendjében lényeges elem.

S aligha lényegtelen az is, hogy miként írja le, miként látatja a „nomád katonát” a rajz. „Bejön a beduin az új szürke ruhában, a vastag posztójú szürke köponyegben. Most nem valami szigorú előírás a gombok fényesre pucolása, de a cigányé valamennyi fénylik [...]. Van ugyan olyan szerb, amelyik éppen olyan füstösképű, mint a cigány, de azért a rom-ot mégis csak föl lehet ismerni a szürke öltönyben is, mert vele van a felesége. Szép barna asszony, tarka-barka ruhában, ahogy már a sátorosok öltözködni szoktak. Mindketten módfelett büszkék, hogy ilyen helyen megjelenhetnek. Az asszony olyan mosolygó örömmel néz az embere arcába, mint a tükörbe, melyből a tulajdon szépsége nevet rá vissza.” (6: 245.) Ez a leírás több szempontból is figyelemre méltó. Mai szemmel föltűnő például a közlés, de alighanem hiteles, hogy a kocsmában egyenrangúként való megjelenés új fejlemény volt, olyan fejlemény, amely büszkeséget vált ki az ebből a lehetőségéből addig kizárt cigány katonából. Az addig érvényesülő elkülönítés, társadalmi szakadék indirekt elismerése ez. De lényeges elem az is, hogy ez az igazán apró, de az érintett számára mégis oly fontos egyenrangúsodás önértéket, önbecsülést ad. Az egész rajz voltaképpen nem is más, mint ennek az önértéket adó, „jelentéktelensége” ellenére is lényegileg új helyzetnek a bemutatása. Annak megjelenítése, leírása, ahogy a cigány katona és felesége beilleszkedik ebbe az új helyzetbe: „Az asszony képén mondhatatlan szeretet, bámulat és csodálat van az ő szépruhás, csillogógombú hőse iránt. Athajol hozzá, az új sárka szíjat, a fényes címert simogatja a derekán. Néha szólnak egy-egy szót az ő kevert és kavart érthetetlen nyelvükön, amiben van cigány, rác, román és isten tudja csak, hogy még miféle. A pálinkához nem igen nyúlnak, látszik, hogy azt inkább helyéncz gyanánt vették, hogy ilyen úri helyre juthassanak, ahol még sohasem voltak.” (6: 246.) S hogy mi adja ennek az önérték-erősödésnek az alapját, az önmagában is társadalomtörténeti jelzéseként értelmezhető: „A rom és a májko végtelenül büszkék egymásra. Egy sváb fehér székelt adott az asszonynak, egy rác gyufaskatulyát nyújtott a korotáró felé, egy magyar fehér testvérének nevezte a korotárót. Hát nem érdemes katonának lenni Fran Jozsip alatt?” (6: 246.) Ez már, ha csak egy speciális szituációban is, s csupán alkalmilag, de már az el- és befogadás meta-kommunikációjának leírása.

Az ugyancsak 1915-ben született *Cigányok asszonya* című tárca a lókupec cigányok életéből vett „életkép”, egy vásári szituáció rajza. A szociografikus leírás itt is megjelenik. Magából a rajzból kiderül, a lókupec cigányok számára kunjunktúrát hozott a háború. „...a lókupec cigányokra még aligha járt olyan jó világ, mint mostanában. Az alkalmas lónak úgy fölment az ára, hogy az csoda, s még az öregje, hitványabbja is érték, mert kevés van belőle. A mindenféle üstfoltozó, kártyavető, teknőcsináló, tenyérből jövendőölő cigányság nem is ért ehhez a mesterséghez, a lócsiszár-cigány külön kaszt a barna faj társadalmában. Ezek a lóhoz értők előkelőbbek, formásak, lábhozálló hetyke csizmát és bársonyszőrű kalapot viselnek, a szakállukat nem eresztik meg a hindu maharadszák szokása szerint, hanem csak vékony pakompartot hagynak a képükön [...], s lehet, hogy a lószedő katonatisztekől tanulták el a régi időkben.” (6: 371.) A sikeres üzletet megünnepelő, sátoros kocsi körül csoportosuló társaság leírása színes és érdekes, szociografiai-néprajzi „adalék”. De a *Cigányok asszonyában* nem ez az igazán érdekes, hanem az,

hogy a címszereplő, a cigányok pénzügyeit kezelő asszony, Mári – nem cigány. A „*bolondnak beszéld azt, Mári, hogy te cigány vagy. Nem cigány volt a te apád*” – mondja neki az egyik nem cigány vásároszó. S mások is „*azon a nézeten vannak, hogy a Mári nem cigány. Vagy nem cigány volt az apja, vagy pedig úgy lopták maguk közé kiskorában.*” (6: 373.) A narráció, amely az író véleményét, vélekedését közvetlenül s leginkább tükrözi, megengedő: „*Lehet, mivelhogy mi sem tudható. Lehetséges, hogy talán éppen azért a pénzhatalom köztük a Mári, mert nem közébük való.*” (6: 373.) De maga Mári, mint cigány szólal meg, mint közülük való beszél. Az igazán érdekes (szociológiai szempontból) mégis „*egy sátoros öreg magyar*” véleménye: „*Jó világ jár a cigányokra. Okos asszony ez a Mári, hogy közibük adta magát.*” (6: 374.)

Ez a vélemény, ha csak egy speciális „kaszt” esetében is, a presztízs növekedését jelzi. A cigányokkal közvetlenül érintkező paraszti világ elismerését.

Míndezt, persze, hiba volna úgy értelmezni, hogy Tömörkény ítélete szerint immár minden rendben lett volna a cigányok körül. Nem erről volt szó. Jellemző mozzanat, hogy a *Pénzügyek* című, ugyancsak 1915-ös rajzban az „*öreg András*”, „*a korcsmáltató vén ember*” első reakciója, amikor kuncsaftjától nagyobb címletű papírpénzt kap, az, hogy azonnal megnézi, nem hamis-e, „*nem-e az éjszaka nyomtatták a gépen a cigányok?*” (6: 385.) Hogy a pénzhamisítók cigányokkal való azonosítása személyes tapasztalata-e az öregnek, avagy pusztá előítélete, itt egyre megy. A reflex az érdekes, az egyértelmű, a gyanakvás rögzült, s a rajz születésének idejében is eleven. S maga a háború, homogenizáló hatása ellenére sem javította a cigányság egészének életnívóját. Sőt, a szegénység kimondottan nagy, még a muzsikás cigányok életkörülményei is romlottak. Nemigen „*fogy*” a nóta, „*nem igen akad, aki rendelne belőle*” (6: 468.), de maguk a cigányok is jórészt bevonultak katonának. Jellemzőnek kell tartanunk szociológiailag is, az íróra nézve is, hogy Tömörkény itt is megerősíti már ismert véleményét a cigány katonákról („*a »rom«-ák nagy része szintén csak elment katonának, aztán nem is lehet mondani, hogy valami rossz katona volna, mert minden cigányba három emberre való furfang és találatekonyság szorult bele*” [6: 468.]), s értelemszerű, hogy a férfiak bevonulása a cigány család számára a keresetkiesést jelentette. A családapa helyett így, kényszerűségből, a „*rajkó*” kénytelen hegedülni – ha tud. Az új szituáció a *Muzsikaszó* című, szintén 1915-ös tárcában így rajzolódik elő: „*a fogason árván lógó hegedűt lekasztják a rajkók, a szőgénypiacon szerzett ócska fekete kabát hónaljával betakarják, és este a sötéttel nekióvakodnak szerencsét próbálni. Borívó kis helyek ajtaján bekukkantanak, hogy találnak-e »fehér«-re, akinek cincoghassanak, s ki majd vet nekik egypár krajcárt.*” (6: 469.) A gyerekek azonban még nem tudnak hegedülni, a próbálkozás kudarcot vall. A kialakult helyzet, amelyet a *Muzsikaszó* bemutat, megint csak több szempontból is tanulságos. A helyzet ugyanis alapvetően a kiszolgáltatottság helyzete: „*A kocsmából, ahova beövködtak, csalódottan vonulnak vissza, kifelé a hideg, csatakos, sötét külvárosi utcára a hegedűkkel az apró fekete gyerekek.*” Rájuk is szólnak: „*nem tudtok még tik muzsikálni – ők [f]élénken, szégyenkezve sütik le égő fekete szemeket; annyi kérés és annyi szomorúság van bennük*” (6: 470.). Aligha kétséges, hogy ez a leírás szociológiailag csakugyan hiteles, a tárca jól adja vissza a háborús gyerek valóságos helyzetét. De az is bizonyos, a leírásban megmutatkozó részvét s empátia a szerzőé: ő értelmezi így az „*égő fekete szemek*” üzenetét. A *Muzsikaszó* igazi újdonsága mégsem Tömörkény emberi részvételének, érzékenységének dokumentálása, a nővum – legalábbis társadalomtörténeti vonatkozásban – az egyik vendég, egy cseh katona reakciója. Ő ugyanis, látva kudarcukat, segít a gyerekeknek, helyettük játszik a hegedűn („*kisbőgőként*” használva azt), s erre az „*emberek a zsebbe nyúlnak, intenek az előljáró rajkónak, hogy jöjjön, tányérozzon a kalappal*” (6: 470.). Ez a gesztus már az etnikai és szociális különbségeken felülemelkedő szolidaritás

gesztusa, amely – ha csak egy adott pillanatban is – legyőzi azt a távolságot, amely a cigányok és a nem cigányok közt húzódott.

Tömörkény állásfoglalása, túl a leírás önmagáért beszélő logikáján, a zárómondatban villan föl igazán: „*az első hatos [amit a gyerekek kapnak] a kalapba esik, ki is esik belőle – nem is volna cigánygyerek, ha még nem is volna lukas a kalapja*” (6: 470.).

10

Tömörkény e tárgyú írásainak végső, sok vonatkozásban summázó változata a világháború okozta nagy történeti cezurának köszönheti létét. Az írói pályája (s élete) vége felé közeledő író *Máriék* című írása, amely inkább rajz, mint novella, a vándorcigányság visszaszorulásának, sőt (magyarországi) eltűnésének dokumentálása.

„*A háború – mondja Tömörkény – szétütött az utolsó ázsiai népvándorlás maradványai között.*” (7: 315.) A változás okait az író nem nagyon részletezi, csak regisztrál. „*Hamar elbánt velük [ti. a vándorcigányokkal] egy rendelet. Megint csak igaz lett az a régi mondás, hogy ami dolgon harminc okos ember tanácskozása nem segít, azt három ember fejére kell bízni. Azok nyélbeütik. S ennek nyomán megfogytak az utolsó európai beduinok. A balkáni országokban vannak még bőven, de miféleképp apránként elmúlnak, mint egy tűnő darab élet a középkorból.*” (7: 315.) A változást Tömörkény érzékelhető rezignációval fogadja. Márinak a narrációba belefalonó véleménye egyszerre az író, s a magára maradó cigány asszony vélekedése. „*...más világ van. Kiesett a világnak a feneké – mint a másik cigány, a nótafa Dankó énekelte. Eltört a tengelye is, és nincsen az a cigánykovács, aki össze bírná kalapácsolni. Mári elszomorodva bolyong – hová lettek az elmúlt idők? Már csak az a cigány, aki vagy muzsikál, vagy a lovon kupeckedik, a zöld erdő aljában táborozó szabad cigány elveszett.*” (7: 316.) E rezignáció egyik oka nyilvánvalóan a problematikusnak látott, de mégis csak megszokott életforma eltűnése, a múlttá válása fölött érzett nosztalgia. Az elmúlás mindig rezignációra készíteti az elmúlás tanút. De ez esetben alighanem másról is, többről is van szó. Tömörkény, minden jel szerint, érzékelte azt, hogy a világháború nemcsak egy életforma végét, a vándorcigányok eltűnését hozta, de egy ennél is nagyobb változást: az egész addigi – közös – világ átalakulását is beindította. (Ez egybevág azzal, hogy a „hosszú 19. század” végét, a „rövid 20. század” kezdetét a mai történetírás is valamikor ekkorra, 1913/14 körülre helyezi.) Hogy ebből a nagy történeti fordulatból Tömörkény pontosan mit látott meg, nehéz volna megmondani, talán csak az egész életmű részletekbe menő, aprólékos elemzése tudna erre fényt deríteni. Az azonban tény, nagyon nagy változást érzékelt. A korábban már említett 1915-ös *Muzsikaszó* egyik helye árulkodik erről. „*Mondják néha*” – olvashatjuk itt a rejtőzködő, de súlyos vallomást – „*némely kegyetlenül elkeseredett emberek, ők tudják miért, hogy talán már nincs is isten ebben az elszilajodott forgatagban. Hogy volt, de elment, mint jó magyar, szintén a harctérre és szintén elesett, mint a többi magyar, akiknek többet már nem kepel a gólya.*” (6: 469.) Az ‘isten halott’ régóta formálódó, s Nietzsche-nél klasszikus formát nyerő tézisének ez a „magyarosított”, „paraszti” változata, minden másnál jobban kifejezi Tömörkény megrendülését.

S ez a megrendülés, összekapcsolódva a cigányok sorsával, a *Máriék* leírásaiban is tetten érhető. Tömörkény tollán ekkor már a vándorcigányok egykor volt életének summázó összefoglalása is elvesztette korábbi érdekességét, s inkább csak nosztalgikus. „*A cigány járta az országot a sátoros kocikkal, egyik megye kergette át a másik határába, hol koldult, hol lopott, ha nem lopott, cserélt. Foldozta a tanyákon a bográcsot, vasat is kovácsolt, még – folytatja Tömörkény – ismertem olyan juhász-famíliát, amely a kovács mesterséget a puszta kóborcigányoktól tanulta el. Csináltak is bográcsot való szolgafát vasból a maguk*

kezével, kiverve cifra vasvirággal.” (7: 315.) Negatívum ebben a leírásban már alig van, itt a hangsúly inkább e különös nép szakértelmére esik. A változás következményeinek bemutatása pedig már félreérthetetlenül rokonszenvező, együttérző: „Néha lehet látni még egy-egy vénét közülük [ti. a vándorcigányok közül]. Elszomorodott, szikár, szálas emberek, az ajkuk körül a mély, fájdalmas vonás belevész az állon kiborotvált hindu szakállba, amit most is olyan méltósággal visel, mintha gokoár vagy maharádzsa volna Indiában. Városszéli utcasarkokon ácsorognak, várnak valamire, kuporog mögöttük a földön a vén asszony, a piros cifrasággal kivarrt rongyos kék szoknyában: ahogy az öreg nem hagyja el az ázsiai szakállt, úgy az asszony sem marad el a kék szoknyától, amire piros kígyókat és lángnyelveket varr. All az öreg a hosszú botra támaszkodva, lapos a tarisznya az oldalán, vár. Mire, ki tudná. A szeme hol erre, hol arra villog, keresi a sátoros-kocsit, a legényeket, a rajkókat, de nincsenek. Nézi a földet, találná-e rajta a vezérnek a jelzéseit, összerakva cserépdarabokból, törött üvegből, hogy merre menjenek, keresné a sarki ákácfa oldalán a ráakasztott fehér lószórt. Ami jelzést és tudósítást adna a többiekéről – haj, azonban nincsen már semmi mindezekből, az öreg »rom« (nyelvükben: ember) csakugyan rom...” (7: 316.)

A „szabad cigányság pusztulásának” ezt a leírását a kártyavető Márival folytatott dialógus összegzi:

„Mári föltekint fájdalmasan. Ingatja a fejét.

– Nem mondja a kártya – suttozja. – Azt [ti. hogy mikor lesz vége a háborúnak] nem tudja mondani. Hiába próbálok, nem tudja. A kártya megzavarodik.

Veti.

– A! – pattan föl. – Látod, megzavarodik. Látod? A zisten verje meg ezst a háborút.

– Sokan oda vannak a tieidből, Mári?

– Sokan? – kérdezi. – Mind. Hol van a szabad cigán? Nincs.” (7: 317.)

11

A kép, amely Tömörkény írásaiból kirajzolódott, változó hangsúlyaival és ítéleteivel együtt is érdekes és tanulságos. Tömörkény nem egy volt a kortársak közül, akik írtak a cigányokról – ő a magyar paraszti élet (s ezen életforma kapcsolódó elemeinek) egyik legjobb ismerője volt. S nem is, sőt elsősorban *nem* szenttelen etnográfus, hanem író, aki azokról, akiről írt, a hozzájuk való viszonyának kifejezésével együtt írt. Írásai így, bár nem azonnal, s nem teljes mélységben szerezte meg ez irányú tájékozottságát, érdemi jelzések a dualizmus kori magyar cigányság életviszonyairól. A kor gyermeke volt, a cigányság megismerése közben ő is találkozott kortársai vélekedéseivel, megrögzült előítéleteivel, s egyes pontokon, mint liberális polgár, ezekben talán osztozott is. De az az empátia, az a szolidarizáló részvét, amely a „parasztikus” világ irányában is mindig jellemzője volt, s ami, tudjuk, egyáltalán nem jellemezte a kort, amelyben élt, általában erősebbnek bizonyult, mint azok a sztereotípiák, amelyekkel találkozott, s amelyek egy ideig részben az ő gondolkodására is hatottak. Az, ami ítéleteiben ma ellentmondásosnak, esetleg elfogadhatatlannak látszik, így többnyire nem egyéni kisiklás vagy szokványos félreértés eredménye – bennük a bemutatott s megítélt szociokulturális fejlemény eredendő antinomikus természete érvényesült. Nem steril logikai kérdések voltak ezek, hanem „élő”, emberi problémák fejeződtek ki bennük. Olyanok, amelyek a polgári, liberális paradigma keretein belül megoldhatatlanok voltak. Tömörkény azonban a tapasztalat, s nem a teória embere volt, s bár a tapasztalat, amelyet írásaiban rögzített, voltaképpen máig föloldatlan, embersége túlsegítette ezeken. Életműve pedig megnyitott egy olyan értelmezési lehetőséget, amely ma is hasznosítható.

JEGYZET

E dolgozat nem akarja rekapitulálni a magyarországi cigányság etnográfijának irodalmát, „csak” Tömörkény István nézeteit tekinti át. Ezért az irodalomból csak az egykori – összegző – alapszövegre, *A Pallas Nagy Lexikona* ide vonatkozó szócikkére és összeállítására hivatkozunk (IV. kötet 361 skk.), ezt ugyanis Tömörkény – bizonyíthatóan – ismerte, s az ide vágó ismereteinek is szerves részét képezte. A mai irodalomból a legújabb, s alighanem leghitelesebb munka, amelyet mindenképpen meg kell említeni: Bari Károlynak *A cigányokról* című, önálló füzetként is kiadott magisztrális tanulmánya, amely az *Amaro Drom* 2009. decemberi számának melléklete. (Bari munkája irodalmat is ad, s archív képanyagával is, nyelvi jegyzetével is forrásértékű.) Az egykori hírlapi irodalom, amely mind a cigány nép integrációjának folyamatát, mind a róla szólók vélekedéseit jelentősen befolyásolta, igen kiterjedt – itt számbavétele lehetetlen is, fölösleges is. A Tömörkényről szóló irodalomból is csak két könyv megkerülhetetlen: Ortutay Gyula hajdani doktori disszertációja (1935), amely még ma is alapmű, s Kispéter András Tömörkény-monográfiája (1964), amely ugyan már megjelenésekor is megoldatlan problémákkal volt tele, ám máig ez a legrészletesebb áttekintése az életműnek. Meg kell említeni a *Tömörkény István hatvannyolc levele* című szövegközlést (*Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok* 2. kötet, szerk. Lengyel András, Szeged, 1999. 99–140.) is, amely – egyebek közt – a Dankóval való barátság szempontjából is fontos. Tömörkény írásait kétféle szövegforrásból idézem. A kötetbe még fel nem vett írásokat a *Szegedi Napló*ból (megadva címüket és a megjelenési időpontokat): megjegyzendő, hogy ezeket a szövegeket kisebb helyesírási korszerűsítéssel adom. (Magánhangzók hosszúságának jelölése, a funkciótlan *cz-s* írásmód elhagyása stb.) A kötetben is olvasható írásokat a Czibor János-féle életműkiadásból idézem. Itt az idézett szöveg után, zárójelben, két – egymástól kettősponttal elválasztott – számsor mondja meg, az életműsorozat melyik kötetében, mely lapokon található meg a szóban forgó szöveg. De mivel a Czibor-féle kiadás nem ad kötetszámot, csak kötet-címet, itt regisztrálnunk kell, melyik sorszám, melyik kötetre vonatkozik:

1. kötet: *A tengeri város*. Elbeszélések 1885–1896. Bp. 1956.
2. kötet: *A Szent Mihály a jégben*. Elbeszélések 1897–1900. Bp. 1957.
3. kötet: *Új bor idején*. Elbeszélések 1901–1904. Bp. 1958.
4. kötet: *Hajnali sötétben*. Elbeszélések 1905–1910. Bp. 1958.
5. kötet: *Barlanglakók*. Elbeszélések 1911–1913. Bp. 1959.
6. kötet: *Öreg regruták*. Elbeszélések 1914–1915. Bp. 1959.
7. kötet: *A kraszniki csata*. Elbeszélések 1916–1917. Bp. 1960.
8. kötet: *Munkák és napok a Tisza partján*. Cikkek, riportok, tanulmányok 1884–1916. Bp. 1963.

E dolgozat háttérben természetesen jelen vannak Tömörkénnyel kapcsolatos korábbi írásaim tapasztalatai is, ezeket az írásokat itt felsorolni azonban önmutogatás lenne.